

Accusation of Dependence of Tahdhib al-Akhlaq; A Comparative Review of the Concept of courage in Aristotle's Ethics and Miskawayh

Mohammadmahdi Valizadeh ¹ | Mohsen Jahed ²

1. PhD student of Islamic ethics, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University and fourth level student of Qom seminary, Iran. E-mail: m_valizadeh@sbu.ac.ir
2. Associate Professor of Wisdom and Kalam, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Iran. E-mail: m_jahed@sbu.ac.ir

Article Info:

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

15 June 2023

Received in revised form:

29 September 2023

Accepted:

5 December 2023

Published online:

3 February 2025

Keywords:

Courage, Nicomachus ethics, Miskawayh al-Rāzī, Greek ethics, Islamic ethics

Abstract: Courage has long been considered one of the most important moral virtues in different religions and has been given much attention in Islamic concepts. As two Greek and Muslim moral thinkers, Aristotle and Miskawayh Razi have tried to conceptualize and demarcate this virtue. The great similarity of the content of these two prominent virtue theorists in the discussion of courage raises the question: what is the difference between their contributions and to what extent Miskawayh was influenced by Aristotle's text? The present research tried to extract the micro-components of courage from the point of view of each of them with the method of analyzing the content of Aristotle's Nicomachean ethics and Tahdhib al-Akhlaq of Miskawayh. In this regard, he found 32 components in six dimensions, of which 13 are common and 11 are specific to Aristotle. On the other hand, 8 components are one of the merits of Miskawayh, which shows that in his original book, in addition to transferring Greek ethics to Islamic-Arabic literature, he also played the role of selecting, explaining, completing and innovating, therefore, he found a leading position among late moralists. And the accusation of his affiliation and translation is not justified.

Cite this article: Valizadeh, M. Jahed, M (2025). Accusation of Dependence of Tahdhib al-Akhlaq; A Comparative Review of the Concept of courage in Aristotle's Ethics and Miskawayh, *Philosophical Meditations*, 14(33), 107-41. <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1989671.2369>

© The Author(s).

Publisher: University of Zanjan.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1989671.2369>

Homepage: phm.znu.ac.ir

Introduction: Courage in the philosophical-ethical literature has long been considered one of the important moral qualities and effective human virtues in various rites and civilizations, and this trend has continued in Islamic ethics as well. Aristotle (322-384 BC) as the leader of Greek moral philosophy, discussed courage in the second part of Nicomachus' Ethics, and Miskawayh Razi (325-421 AH) as one of the pioneers of Islamic ethics in the first, fourth, and seventh articles from the book *Tahzeeb al-Akhlaq*.

Although Miskawayh was more famous in the field of ethics among the most prominent Muslim intellectuals, he was attracted to the philosophy of Greeks such as Plato and Aristotle. According to Moscovia's admission, there is no doubt that he used Aristotle's book; he has clarified many times in the name of Aristotle (Miskawayh, 1426 AH, pp. 118 and 328) and has interpreted it as the Book of Ethics a few times (Miskawayh, 1426 AH, p. 118 and 178). Some researchers have considered the many quotations of Aristotle's sayings by Moscouya in such a way that Miskawayh does

not have a special innovation in the field of ethics and is only indebted to Greece, especially Aristotle (Aristotles, 1979, pp. 28-31; Arcoun, 1970, p. 13).

It is unknown whether he used the Arabic translation of Nicomachus Ethics or the original Greek version. Also, there are different views about Miskawayh's use of the text of Nicomachus without mediation or through its interpretations. However, in order to be sure in the present research, the Greek and Arabic texts of Nicomachus Ethics have been used to deal with it.

These two philosophers i.e. Aristotle and Miskawayh are among the virtueists in the classification of moral systems and are in a way considered the founders of virtue ethics in the Western and Islamic scientific fields and in this sense they are similar. The following questions may be raised: to what extent is Moscovia's ethics influenced by Aristotle's ethics in the discussion of courage? In his book, is Miskawayh merely a reporter of Aristotle's views and does he not have a special innovation in the discussion of courage? What are the differences between the

components of courage from Aristotle's and Muscovy's point of view? This research tries to reread the components of courage by focusing on the ideas of Aristotle and Moscovia and make an analytical comparison between them in the two books of Nicomachus' Ethics and Tahhib al-Akhlaq.

Methodology: This article focuses on the concept of the virtue of courage, trying to extract the components in Aristotle's book as a representative of Western moral philosophy in the ancient period, then by analyzing the book of Razi's Miskawayh as a representative of the school of philosophical ethics of Muslim moralists, a list of micro components of courage from his point of view is presented. In the next step, with a comparative approach, this study attempts to show and analyze the points of commonality and difference between these two great philosophers, to achieve the level of effectiveness and innovations of Moscovia in this field.

Findings: By exploring Aristotle's Nicomachus ethics, numerous interpretations of courage were collected, as the components included in Aristotle's definitions reached 24 items. These cases can be categorized into six sections by analysis and integration (Aristotle, 1381, a 1115 to b 1117). Also, after collecting the definitions in the book of Razi's Miskawayh, the components of the concept of courage are divided into five parts (Miskawayh, 1426 AH, p. 97-100 and p. 194 to 197 and p. 296).

The common components between Aristotle's and Miskawayh's ethics are: against the fearful and painful or frightening thing, awareness of the dangers, measuring pleasure and small and great pain and yielding to the present pain for the pleasure in the end, acting not from self-confidence for the sake of experiencing victory and confidence in strength, including interaction (movement and immobility), mediation between extremes (cowardice) and excesses (recklessness), having dignity and beauty, fearing of certain things, maintaining calmness and lack of

haste and facing adversity without feeling sadness and anxiety, powerful thinking and making decisions, choosing a goal and predicting danger on purpose, not being a storm of anger with a boiling feeling of revenge and fighting, having a noble goal and moral motivation, not acting for other purposes, having patience, fearing disgrace and worthlessness more than fear of death. Undoubtedly, in these components, Miskawayh was influenced by Aristotle's Nicomachus ethics, although he expressed some of them with new interpretations or with additions. The specific components of Aristotle's ethics are: being against the most horrible things, i.e. death and self-sacrifice, in war and battle, being against an honorable death that can be saved by bravery, not dying by disease and storm of the sea, having self-confidence (true, not false) but not bragging and rashness, fearing of something that should be feared and fearlessness of something that should not be afraid of, in the right amount, in the right way, for the right reason and at the right time, having the inability to resist some fears, not absolute fearlessness and

not knowing fear, the right use of anger to gain a good human name, relying not merely on unbridled animal fury, making a decision and action, perseverance by faith, not having knowledge and practical experience in battle, arising from a steadfast queen and character even in sudden danger, not conscious preparation, Enjoyment without feeling pain. These components are not reflected in the book of Miskawayh and may not be considered important from his point of view or may not have been accepted by him at all.

Therefore, although in the opinion of many, Miskawayh is only influenced by Aristotle and is the reporter and imitator of his opinions, but based on this research, it became clear that in addition to explaining Aristotle's contributions and selecting them, he completed some of them, added to its richness and contributed new components. Some of these components are influenced by Plato and some are derived from Islamic sources.

Discussion and Conclusion:

Although Miskawayh certainly used Nicomachus' Ethics and most likely its Arabic

translation, comparing the Arabic text of Tahhib al-Akhlaq with the Arabic translation of Nicomachus's Ethics shows a significant difference in word choice, expression style and order of topics. It leads the viewer to the conclusion that Tahhib al-Akhlaq cannot be considered a translation of Nicomachus's ethics or as an adaptation, summary or .description of it

In a statistical summary of the six dimensions of courage, Aristotle's distinction in the conditions of danger, conditions of fear and elements of beauty is more pronounced, while Miskawayh's following of Aristotle is more visible in the conditions of action and conditions of fear. The innovation of Miskawayh is also significant in terms of anger and beauty concerning courage. This research, without taking sides with Miskawayh, and while acknowledging his serious adherence to Greek wisdom, especially his indebtedness to Aristotle, and acknowledging the unique and innovative nature of Aristotle's moral philosophy, maintains that the changes that Miskawayh brought about in

virtue ethics are undeniably known. However, Moscovia can be classified among Aristotelians in terms of the rule of moderation, and the influence of Greece (not only Aristotle) in the Moscovia intellectual system, at least in the discussion of courage, is more than the .share of religious teachings. With a bird's eye view, it can be said: from the point of view of Aristotle and Moscovia as moral virtueists, the two elements of the situation and distinction have a central position in a virtue like courage; what is important is choosing the right reaction in each situation, and accordingly, courage cannot be defined in a fixed and specific behavioral style; therefore, the rule of the middle is also a formal tool to achieve balance and harmony inside and outside. The set of awareness and feelings of a person when faced with any situation leads to a suitable decision based on four variables (object, amount, frequency and time) and on this basis, despite being difficult and terrifying, issuing a behavior that is appropriate for that decision will be easy, and because it comes from the queen of his

being, it does not need to be considered and calculated. Also, since from the point of view of a virtuous person, honor is at the peak of importance and the top of pleasure, and on the other hand, courageous behavior in valuable matters is in line with the preservation of honor, so he always measures the amount of pain and danger and the amount of value and expediency. And wherever his honor is at stake, it will be pleasurable to him in proportion to this noble purpose, despite the pain he endures.

References

- Plato (1975) *Phaedo*, trans. David Gallop, Oxford: Clarendon Press.
- Atrak, Hossein. (1395 SH). *Moderation theory in Islamic ethics*. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought.
- Aristotle. (1381 SH). *Al-Akhlāq*. Translated by Ishāq Bīn Hunayn, researched by ‘Abd al-Rahmān Badawī, Kuwait: Wekalah Al-Matbo‘aāt.
- Jāhed, Mohsen and Hossein Atrak. (1391 SH). "Aristotle's principle of middle term and its historical milestones in the Islamic world". *history of philosophy*. Volume 2, Autumn, pp. 37-50.
- ‘Ameri, ‘Abul Hassan. (1398 SH). *Al-Sa‘ada Val Es‘aad*. researched by Hossein Gadami, Qom: Ayate Eshrāq.
- Miskawayh, Abū ‘Alī. (1426 AH). *Tahdhīb al-Akhlāq*. Qom: Tali‘aa Al Noor.
- Aristotle, *The complete works of Aristotle*, Princeton, Princeton University press, 1991, vol 2.
- Arkoun, M. (1970). *Contribution à l'Étude de l'humanisme arabe au IVe/Xe siècle: Miskawayh. Philosophe Et Historien*, Paris: Vrin; revised 2nd edn, 1982 .
- Fakhry, M. (1975). *The Platonism of Miskawayh and its Implications for his Ethics*. *Studia Islamica* 42: 39-57.
- Foot, Philippa. (1978). *Virtues and Vices, Virtues and Vices and Other Essays in Moral Philosophy*, Oxford: Blackwell, P 1-18.
- Gamāl al-Dīn, N. (1994). *Miskawayh. PROSPECTS*, 24(1-2), p 131-152.
- Nasīr ‘Omar, M. (2017). *An Analysis of the Life and Works of the Great Muslim Moralist*,

Miskawayh, Sci.Int.(Lahore),
29(2), p 453-458.

Van Hooft, Stan. (2014).
Understanding Virtue Ethics,
Routledge.

اتهام وابستگی تهذیب الأخلاق؛ بررسی مقایسه‌ای مفهوم شجاعت در اخلاق ارسطو و

مسکویه

محمد مهدی ولی زاده ۱ | محسن جاهد ۲

۱. دانشجوی دکتری اخلاق اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی و دانش پژوه سطح چهار حوزه علمیه قم، ایران. رایانامه: m_valizadeh@sbu.ac.ir

۲. دانشیار حکمت و کلام، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، ایران. رایانامه: m_jahed@sbu.ac.ir

اطلاعات مقاله:

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ‌ها:

دریافت: ۱۴۰۲/۳/۲۵

بازنگری: ۱۴۰۲/۷/۷

پذیرش: ۱۴۰۲/۹/۱۴

انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵

واژگان کلیدی:

شجاعت، اخلاق

نیکوماخوس، مسکویه رازی،

اخلاق یونانی، اخلاق اسلامی.

چکیده: شجاعت از دیرباز یکی از فضیلت‌های مهم اخلاقی در آیین‌های گوناگون به‌شمار رفته و در مفاهیم اسلامی نیز مورد توجه بسیاری قرار گرفته است. ارسطو و مسکویه رازی به‌عنوان دو اندیشمند اخلاقی یونانی و مسلمان، در مفهوم‌سازی و مرزبندی این فضیلت تلاش کرده‌اند و مورد توجه مفسران قرار گرفته‌اند. پژوهش پیش رو می‌کوشد با روش تحلیل محتوای اخلاق نیکوماخوس ارسطو و تهذیب‌الآخلاق مسکویه، ریز مؤلفه‌های شجاعت را از دیدگاه هر یک استخراج و سپس مقایسه کند. در این راستا ۳۲ مؤلفه را در شش بُعد یافته که ۱۳ مورد مشترک و ۱۱ مورد مختص ارسطوست و از ابداع کم‌نظیر او در اخلاق فضیلت حکایت می‌کند؛ در مقابل، ۸ مؤلفه از امتیازات مسکویه است که نشان می‌دهد وی در کتاب اصلی خود، علاوه بر انتقال اخلاق یونان به ادبیات اسلامی - عربی، نقش‌گزینش، تبیین، تکمیل و نوآوری را نیز ایفا نموده؛ از این رو او جایگاه پیشتاز و اصیلی در میان اخلاقیان متأخر یافته و اتهام وابستگی و برگردان‌گری صرف بر او روا نیست.

استاد: ولی زاده، محمد مهدی. جاهد، محسن (۱۴۰۳) اتهام وابستگی تهذیب‌الآخلاق؛ بررسی مقایسه‌ای مفهوم شجاعت در اخلاق

ارسطو و مسکویه. تأملات فلسفی ۱۴(۳)، ۱۰۷-۱۵۰. <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1989671.2369>

ناشر: دانشگاه زنجان.

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.30470/phm.2023.1989671.2369>

Homepage: phm.znu.ac.ir

مقدمه

شجاعت در ادبیات فلسفی-اخلاقی از دیرباز یکی از اوصاف اخلاقی مهم و فضیلت‌های اثرگذار انسانی در آیین‌ها و تمدن‌های گوناگون به‌شمار رفته و این روند در اخلاق اسلامی نیز ادامه داشته است. ارسطو (۳۸۴ - ۳۲۲ ق.م) به‌عنوان طلایه‌دار فلسفه اخلاق یونان، در بخش دوم اخلاق نیکوماخوس، از شجاعت بحث کرده و مسکویه رازی (۳۲۵-۴۲۱ ه.ق) به‌عنوان یکی از پیشتازان اخلاق اسلامی در مقاله اول، چهارم و هفتم از کتاب تهذیب‌الاخلاق به بحث شجاعت پرداخته است.

به‌طور کلی اندیشه‌های اخلاقی افلاطون و ارسطو، گرایش‌های گوناگون اخلاق فلسفی را در جهان اسلام به‌شدت تحت تأثیر قرار داده است. بسیاری از این کتب، فضایل اصلی را بر اساس تقسیم‌بندی افلاطون از قوای نفس برشمرده و با قاعده «حد وسط» ارسطو تلفیق کرده‌اند و این شیوه در تألیفات

و تصنیفات بیشتر علمای اخلاق مسلمان به‌خصوص آثاری با صبغه اخلاق فلسفی مشهود است؛ اگرچه مسکویه در زمینه اخلاق در میان برجسته‌ترین روشنفکران مسلمان مشهورتر بود، اما جذب فلسفوفانی چون افلاطون و ارسطو شد که کتاب‌هایشان به عربی ترجمه شده بود و جذابیت خاصی را به آنها می‌داد (Gamāl al-Dīn, 1994).

132). منابع مختلف ادبی و حکمی که ابوعلی مسکویه از آنها بهره گرفته است، طیفی از آثار یونانی- اسکندرانی تا نوشته‌های ایرانی و اسلامی را در بر می‌گیرد (ارکون، ۱۹۹۷: ۲۲-۲۶). او در نگارش

تهذیب‌الاخلاق از آثار ارسطو به‌ویژه اخلاق نیکوماخوس استفاده کرده که بهره‌گیری گسترده ابوعلی مسکویه از آن را در ارتباطش با ارسطویان بغداد نیز سنجیده‌اند (Peters,

125: 1968)؛ البته معلوم نیست وی از ترجمه عربی اخلاق نیکوماخوس استفاده کرده یا اصل نسخه یونانی^۱ درباره استفاده

مسکویه به عربی ترجمه نشده است (Arberry, 1957)، و دلیل قطعی بر این است که مسکویه نمی‌توانسته به عربی آن رجوع کند؛ همچنین بعید است که او به زبان سریانی آن مراجعه کرده باشد، زیرا از ترجمه سریانی سخنی به میان نیامده است (Nasir Omar, Ab Rahman,

۱. مُحد نصیر عمر می‌گوید: به‌احتمال بسیار زیاد مسکویه زبان یونانی را می‌دانست؛ گرچه هیچ مدرک مستقیمی برای اثبات این امر وجود ندارد. با این حال، شواهد مهمی وجود دارد که حاکی از توانایی او در خواندن متون یونانی است (Nasir Omar, Ab Rahman, 2018: 183)؛ شواهد روشنی وجود دارد که اخلاق نیکوماخوس در زمان

(مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۱۸، ۱۷۸ و ۱۸۳). عده‌ای از محققان، نقل‌های متعدد مسکویه از سخنان ارسطو را به گونه‌ای قلمداد کرده‌اند که مسکویه نوآوری خاصی در حوزه اخلاق ندارد و تنها وامدار یونان به‌ویژه ارسطوست؛ برای نمونه عبدالرحمن بدوی می‌گوید:

هر کس کتاب تهذیب/لاخلاق مسکویه را بخواند بی‌درنگ متوجه می‌شود که بیشتر این کتاب چیزی نیست جز نقل کتاب اخلاق نیکوماخوس با تصرف و تلخیص که مانند تهرنگ در تمام صفحات تهذیب/لاخلاق است ... اگر بخش‌های مختلف این دو کتاب به‌طور دقیق مقایسه شوند مشخص خواهد شد که مسکویه تقریباً به‌طور کامل به نیکوماخوس ارسطو وابسته بوده است ... البته عین کلمات ارسطو را نقل نکرده بلکه ضمن توجه کامل به کتاب ارسطو،

مسکویه از متن نیکوماخوس بدون واسطه یا به‌واسطه تفاسیر آن، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد.^۱ با این حال، جهت اطمینان در تحقیق حاضر از متن یونانی و عربی اخلاق نیکوماخوس برای مقابله استفاده شده است.

طبق اذعان مسکویه، در این شکی نیست که او از کتاب ارسطو استفاده کرده است؛ وی بارها به نام ارسطوطالیس تصریح کرده (مسکویه، ۱۴۲۶ق: ۱۱۸، ۳۲۸، ۱۵۹، ۱۶۲، ۱۸۳، ۲۰۸، ۲۲۱، ۲۵۷)، یک‌بار نام کتاب نیکوماخیا را آورده (مسکویه، ۱۴۲۶: ۲۰۳) و چندبار تعبیر به کتاب الاخلاق کرده است

عبدالرحمن بدوی ذیل آن می‌نویسد: آیا منظور این است که تفسیر فروریوس به خط اسحاق به عربی بوده یا به سریانی؟ (ارسطوطالیس، ۱۹۷۹، مقدمه محقق: ۱۶).

۱. قسطنطین زریق و ماجد فخری معتقدند: مسکویه مستقیماً از اخلاق نیکوماخوس استفاده نکرده بلکه کلمات ارسطو را از مفسران آن گرفته است؛ زیرا عین کلماتی که مسکویه نقل می‌کند در متن اخلاق نیکوماخوس یافت نمی‌شود (مسکویه، ۱۹۶۶، مقدمه محقق: ۴؛ ابن باجه، ۱۹۶۸، مقدمه محقق: ۲۱). در مقابل، عبدالرحمن بدوی می‌گوید: مسکویه از ترجمه عربی اخلاق نیکوماخوس استفاده کرده و از شرح فروریوس و تامسپیوس بر آن کمک گرفته زیرا یونانی و سریانی بلد نبوده و در مواردی تصریح کرده که از مفسران کتب ارسطو الگو گرفته است؛ البته او عین کلمات ارسطو را نقل نمی‌کند بلکه ضمن توجه کامل به کتاب ارسطو، تلاش کرده آن را در اسلوب گویاتر و زیباتر بازنویسی کند (ارسطوطالیس، ۱۹۷۹، مقدمه محقق: ۲۹ - ۳۱).

185 (2018). گرچه اغلب حکمای مسلمان بر زبان سریانی و یونانی تسلط نداشتند ولی از سده سوم هجری (پس از نهضت ترجمه)، آنان به کتب ترجمه‌شده به عربی دسترسی داشتند که جمهوری و نوامیس افلاطون، اخلاق نیکوماخوس و طبیعت ارسطو، از آن جمله است (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۳۱۲-۳۰۸). اخلاق نیکوماخوس نیز توسط اسحاق بن حنین (متولد ۲۹۸ ه.ق) از یونانی به سریانی و سپس به عربی یا مستقیماً از یونانی به عربی ترجمه شده است (Greek Sources in Arabic and Islamic Philosophy, Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/arabic-islamic-greek/>). ابن ندیم (متوفی ۳۸۰ ه.ق) می‌نویسد: «من کتب ارسطوطالیس: نُسخ من خط یحیی بن عدی من فهرست کتبه: کتاب الاخلاق فسر فروریوس، اثنا عشره مقاله، نقل اسحاق بن حنین و کان عند ابی زکریا ابن عدی بخط اسحاق بن حنین عدة مقالات بتفسیر تامسپیوس و خرجت سریانی» (ابن ندیم، ۱۴۱۷: ۳۱۲).

اسلامی شده که تأثیر آن در میراث اخلاقی جهان اسلام مشهود است (احمدی طباطبایی، ۱۳۸۴: ۱۰۳). با این حال ابوعلی احمد بن محمد ملقب به مسکویه رازی در غالب زمینه‌های حکمت نظری و عملی کوشیده و در توجه به اخلاق، پیشتاز سایر مطالعات فلسفه سنتی بوده، تا آنجا که او را معلم ثالث نامیده‌اند (امین، ۱۴۰۳، ج ۳: ۱۵۸)؛ زیرا برخی او را نخستین متفکر اخلاقی در میان مسلمانان می‌دانند (عبدالعزیز، ۱۹۴۶: ۸۰) و در بازسازی فلسفه اخلاق و استوار کردن پایه‌های آن نقشی کم‌نظیر داشته است.^۲ او نخستین فیلسوف اسلامی عربی‌نویس است که اثر مهمی در زمینه فلسفه اخلاق نوشته و کتاب تهذیب‌الاخلاق وی تأثیر بسیاری بر توسعه فلسفه اخلاق اسلامی داشته است (Mohamed, 2000: 242-243). مباحث فیلسوفان مسلمان متقدم درباره اخلاق به مقام یک رشته نرسید اما مسکویه با اثر خود، اخلاق را از سایر رشته‌ها جدا کرده و

تلاش نموده آن را در اسلوب گویاتر و زیباتر بازنویسی کند (ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۲۸-۳۱).

همچنین معاصرانی مانند محمد آرکون، اخلاق نیکوماخوس را به منزله بینامتنیت (متن پنهان) تهذیب‌الاخلاق به‌شمار می‌آورند و با فرض سازگاری و همسانی محتوایی دو نوشتار معتقدند نقشی که مفاهیم اخلاقی در کتاب نیکوماخوس دارند، در تهذیب-الاخلاق بر عهده مفاهیم اسلامی-ایرانی قرار می‌گیرد. از این جهت، تفاوت این دو اثر تنها در نوع چینش مباحث است و گرنه تفاوت و تغییری در کار نیست (Arcoun, 1970: 13).

اخلاق نیکوماخوس حاوی مهم‌ترین آراء اخلاقی ارسطو و مهم‌ترین کتاب در تاریخ اخلاق است که تأثیر شگرفی بر اندیشه اخلاق شناختی غرب نهاده است. قرابت تعالیم اخلاقی ارسطو در این رساله با آموزه‌های اخلاقی در اسلام موجب توجه مضاعف به محتوای آن از سوی حکمای

درد که در این مقاله مجال پرداختن به آن نیست؛ البته این مسأله از اهمیت کتاب مسکویه نمی‌کاهد (ر.ک: العقل الاخلاقی العربی، محمد الجابری؛ روایتی تاریخی-تحلیلی از اخلاق پژوهی در جهان اسلام تا سده ششم هجری، رستم فلاح).

۱. ر.ک: سیدجواد طباطبایی، ۱۳۸۳؛ سیدجواد طباطبایی، ۱۳۶۶: ۹۳-۷۵؛ مهدی خزاعی و مصطفی یونس، ۱۳۹۳: ۶۱-۷۸.

See: Fakhry, 1975: 125; Nassr & Leaman, 2000: 269; Arkoun, 1961: 97.

۲ با توجه به اینکه سنت اخلاقی اسلامی به‌طور کامل بررسی و احیا نشده، این ادعا جای تأمل تاریخی بیشتری

فیلسوفان اخلاق بعد از خود تأثیر به‌سزایی داشته و کتاب‌های اخلاقی متأخر از او، بسیار مرهون دیدگاه‌های وی بوده‌اند؛ علی‌رغم اینکه تهذیب‌الاخلاق مسکویه همواره در معرض شبهات و اتهام سرقت علمی قرار گرفته است و ضروری است این مهم در هریک از فضایل اخلاقی به داوری گذاشته شود. این پژوهش می‌کوشد با محوریت اندیشه‌های ارسطو و مسکویه به بازخوانی مؤلفه‌های «شجاعت» پردازد و میان دو کتاب *اخلاق نیکوماخوس* و *تهذیب‌الاخلاق* مقایسه تحلیلی انجام دهد.

۱. پیشینه و روش پژوهش

شجاعت در خلال آثار متعدد کلاسیک در حوزه‌های تاریخ، روان‌شناسی، ادبیات، فلسفه و اخلاق مورد بحث قرار گرفته است؛ اما در آثار تاریخ و ادبیات، اغلب به نقل شجاعت اسطوره‌ها پرداخته شده و در آثار دیگر نیز معمولاً به روش سنتی به تعریف مختصری از شجاعت و ذکر انواع و مصادیق آن بسنده شده است؛ البته در سال‌های اخیر با گسترش فضیلت‌گرایی در فلسفه اخلاق، تحقیقات بسیاری با محوریت فضایل به‌ویژه فضیلت شجاعت انجام گرفته است که از زوایای گوناگونی به ابعاد مسأله نگریسته‌اند. مقاله

نظام تحلیلی دقیقی از اخلاق اسلامی ارائه کرده است ([Nasir Omar, 2017](#): 453).

این دو فیلسوف یعنی ارسطو و مسکویه در طبقه‌بندی نظام‌های اخلاقی در زمره فضیلت‌گرایان قرار می‌گیرند و به‌نوعی بنیان‌گذار «اخلاق فضیلت» در حوزه علمی غربی و اسلامی به‌شمار می‌آیند و از این جهت تشابه دارند. با بحث مدوئی که ارسطو در *اخلاق نیکوماخوس* ارائه کرده، ممکن است گمان شود دیگر نیازی به ورود به فضای مفهوم‌شناسی فضایی چون شجاعت نیست و حتی ورود اخلاقیون مسلمانی چون مسکویه، کار تکراری و بی‌ثمری بوده است. از این‌رو تلاش برای پاسخ به چنین پرسش‌هایی ضرورت می‌یابد: اخلاق مسکویه در بحث شجاعت تا چه حد متأثر از اخلاق ارسطوست؟ آیا مسکویه در کتاب خود صرفاً گزارشگر آرای ارسطو بوده و نوآوری خاصی در بحث شجاعت ندارد؟ مؤلفه‌های شجاعت از دیدگاه ارسطو و مسکویه چه تفاوتی دارند؟ اهمیت این پرسش‌ها این است که از یک سو نمی‌توان نقش ارسطو در مبانی اخلاق مسکویه را از نظر دور داشت و از سوی دیگر مسکویه بر

«ارزیابی تطبیقی فلسفه اخلاق اسلامی و روان‌شناسی در چارچوب فضیلت‌شجاعت» (باینال؛ تاشچی، ۲۰۲۰) تلاش کرده با رویکرد مقایسه‌ای، فضیلت شجاعت را بر اساس متون اخلاقیون مسلمان تعریف و سپس بر اساس منابع روان‌شناسی ارزیابی کند. گرچه این مقاله رویکرد مقایسه‌ای داشته و به متون فلسفه اخلاق اسلامی نیز توجه کرده است ولی از آموزه‌های فلسفه اخلاق غرب که از لحاظ زمانی مقدم هستند و تأثیر به‌سزایی در اخلاقیون مسلمان داشته‌اند، غفلت ورزیده است. برخی آثار نیز به مقایسه اخلاق ارسطو و مسکویه اختصاص یافته‌اند از جمله کتاب *اخلاق فضیلت از دیدگاه ارسطو و ابوعلی مسکویه* (علیزاده، ۱۴۰۱) به مقایسه ارسطو و مسکویه، تأثیر ارسطو بر اخلاق اسلامی و وجوه تشابه و تفاوت هر دو دیدگاه پرداخته است؛ مقاله «آموزه‌های علم اخلاق از منظر ارسطو و ابن مسکویه رازی» (ساجدی؛ دارایی‌تبار، ۱۳۹۴) مبانی فکری و فلسفی و آموزه‌های علم اخلاق شامل مقدمات، معیارها و مصادیق فعل اخلاقی را از نگاه این دو فیلسوف مقایسه کرده و مقاله «بررسی نظام اخلاقی ابن مسکویه و سهم فلسفه یونان در آن» (آقاجری، ۱۳۹۴) آرای

اخلاقی مسکویه را بررسی کرده و به میزان تأثیر آموزه‌های یونان بر تفکرات او پرداخته است؛ همچنین مقاله «رساله‌های اخلاقی یونانی به زبان عربی: تحلیل فهرستی از اخلاقیون بزرگ، مسکویه» (مُحد نصیر عمر؛ رحمان، ۲۰۱۸) به زبان انگلیسی به تحلیل محتوای رساله‌های اخلاقی یونانی‌ای که مسکویه در نوشته‌های خود از آنها استفاده کرده یا نام‌برده، پرداخته و شواهدی بر توانایی مسکویه در خواندن یونانی ارائه کرده است.

نوشتار پیش رو به‌صورت متمرکز در مفهوم فضیلت شجاعت، می‌کوشد تا مؤلفه‌های موجود در کتاب ارسطو (به‌عنوان نماینده فلسفه اخلاق غرب) را در دوره باستان استخراج کرده و سپس با تحلیل کتاب مسکویه رازی (به‌عنوان نماینده مکتب اخلاق فلسفی اخلاقیون مسلمان)، فهرستی از ریزمؤلفه‌های شجاعت از دیدگاه او ارائه کند. این نوشتار در گام بعد با رویکرد مقایسه‌ای سعی می‌شود تا با نمایاندن و تحلیل نقاط اشتراک و افتراق این دو فیلسوف بزرگ، به میزان اثرپذیری‌ها و نوآوری‌های مسکویه در این زمینه بپردازد.

۲. مؤلفه‌های موجود در کتاب ارسطو

۳. در برابر هولناک‌ترین امور یعنی مرگ و بذل نفس (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1115: ۱۰۲؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۳).

۴. در برابر مرگِ باشرافت و قابل رهایی با دلاوری، نه مرگِ بیماری و دریا (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1115 و b 1115: ۱۰۲، a 1116: ۱۰۵؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۳ و

۱۲۴). ارسطو در اینجا اشاره می‌کند که فرد با اختیار و انتخاب خویش در میدان خطرناک با دلایل معقول حاضر می‌شود؛ یعنی آگاهانه با خطری که در مقابل اوست روبه‌رو شده و شجاعانه عمل می‌کند نه اینکه ناخواسته گرفتار بیماری شود و با دلاوری نتواند خودش را رها کند.

۲-۲. شرایط اقدام و پایداری

یکی از ارکان شجاعت نزد ارسطو و پیروانش، پایداری و رزیدن است (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1117: ۱۱۰، a 1115: ۱۰۲، a 1117 و b 1117: ۱۱۰ و ۱۱۱)؛ البته از دیدگاه او هر نوع اقدام و پایداری، شجاعت تلقی نمی‌شود؛ از این رو او برای آنها شرایطی را برمی‌شمارد:

۱. آگاهی از خطرات (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1117: ۱۰۹؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۱)؛

با کاوش در اخلاق نیکوماخوس ارسطو، تعابیر متعددی درباره شجاعت گردآوری شد که مؤلفه‌های ضمن تعاریف ارسطو، پس از تجزیه ریزنگر به ۲۴ مورد رسیدند. این موارد با تحلیل، ادغام و رکن‌یابی در شش بخش (شرایط خطر، شرایط اقدام و پایداری، شرایط ترس، شرایط خشم، جنس فضیلت و عناصر زیبایی فضیلت) قابل دسته‌بندی هستند. این بخش به مرور تفصیلی این مؤلفه‌ها می‌پردازد و ارتباط‌یابی و داوری کلان را به بخش پسین وامی‌گذارد.

۲-۱. شرایط خطر

شجاعت‌ورزی امری خطرناک است که شجاع در مواجهه با آن قرار می‌گیرد. ارسطو در موضوع شجاعت، چهار قید را مهم می‌داند:

۱. در برابر امر ترس‌آور و دردآور یا ترس‌آورنما (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1117: ۱۱۰، a 1115: ۱۰۲، a 1117: ۱۰۸ و ۱۰۹؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۲؛ عامری، ۱۳۹۸: ۱۱۸).

۲. در جنگ و نبرد (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1116: ۱۰۵؛ عامری، ۱۳۹۸: ۱۱۸).

داند که با دلیل درست و احساسات و عواطف صحیح رخ دهد (Van Hooft, 2014: 57-80)

۵. اندازه‌گیری لذت و درد کوچک و بزرگ یعنی تن دادن به درد کنونی برای لذت در فرجام (ترجیح عمل همراه لذت بر زندگی) (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1117 و b 1117: ۱۱۰؛ و ۱۱۱؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۲ و ۱۳۳)؛ یعنی فرد شجاع، پایداری دردآور را بر زندگی ترجیح می‌دهد و به درد کنونی تن می‌دهد تا به لذت در فرجام دست یابد؛ بنابراین فرد شجاع، محاسبه کرده و می‌سنجد تا میان اجزای او تناسب برقرار شود؛ این تعریفی از مفهوم حد وسط است که به آن هم نگاه کمی باید داشت و هم کیفی و می‌توان گفت عدم افراط و تفریط، یگانه معیار ارسطو نیست.^۱

۶. شامل فعل و انفعال (تحرك و عدم تحرك) (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1115: ۱۰۳؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و ۱۲۵)؛ جنس شجاعت از دیدگاه ارسطو، منحصر در اقدام و تحرك بیرونی نیست بلکه شامل فعل و

پایداری کسی که نمی‌ترسد یا از پیروزی‌اش بر امر مقابل اطمینان دارد، شجاعت محسوب نمی‌شود؛ زیرا چنین فردی یا از خطرات دردآور مقابلش آگاهی ندارد یا بیش از حد به توانایی خویش می‌نازد. شخص شجاع علی‌رغم آگاهی از ترس‌آور بودن خطرات مقابل و احتمال از دست دادن جان و مالش در مقابل خطر می‌ایستد و مدیریت می‌کند.

۲. اعتماد به نفس نه لاف‌زدن و اقدام عجولانه (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1115 و a 1116: ۱۰۴، a 1117: ۱۱۰، a 1117: ۱۰۹، a 1117: ۱۰۸؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۰). منظور ارسطو از اعتماد به نفس، ثبات واقعی زوال-ناپذیر است نه خیالی و کاذب که از آن به لاف‌زنی تعبیر می‌کند.

۳. اقدام نه از روی اعتماد به نفس به سبب تجربه پیروزی و قدرتمندی (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1117: ۱۰۸؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۰).

۴. از روی قصد و با انتخاب هدف و پیش‌بینی خطر نه توفان خشم با غلیان احساس انتقام و جنگجویی (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1116 و a 1117: ۱۰۷ و ۱۰۸؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۰)؛ بنابراین ارسطو عملی را درست می‌-

انفعال، تحرک و عدم تحرک و انتقام و گذشت می‌شود؛ زیرا انتخاب عکس‌العمل مناسب در موقعیت اهمیت دارد.

۲-۳. شرایط ترس و حالات هیجانی

چنانکه بیان شد، شجاعت با ترس آمیخته شده و همواره با امر ترس آور پیوسته است و در مواجهه با آن معنا می‌یابد. با این حال، نه می‌توان شجاعت را «بی‌باکی» نامید و نه ترس. ارسطو در تبیین وجود ترس در شجاعت، شرایطی را برای آن ذکر کرده است:

۱. واسطهٔ میان افراط (بی‌باکی) و تفریط (ترس)؛ یعنی ترس، نه بیش از حد و نه اندک در تحقق شجاعت تأثیر دارد (ارسطو، ۱۳۸۱، 1116 a: ۱۰۴، 1104 a: ۵۶، 1107 b: ۶۸؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۲). ارسطو در توصیف شجاعت، به ترس اشاره می‌کند؛ به- عبارت دیگر افراد شجاع احساس ترس می‌کنند اما ترس، آنان را به سمت اعمال بزدلانه سوق نمی‌دهد بلکه آنان را به سوی اعمال شجاعانه می‌کشاند؛ یعنی باید در مواجهه با هر وضعیت خطرناک، میزان مناسب ترس احساس شود و

کنشی منطقی در پاسخ به وضعیت صورت گیرد.

۲. ترس از امری که باید ترسید و بی‌باکی از امری که نباید ترسید، به قدر درست، به شیوهٔ درست، به علت درست و در زمان درست (ارسطو، ۱۳۸۱، 1115 b: ۱۰۳، 1116 a: ۱۰۴؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و ۱۲۵). ارسطو در اینجا به تبیین معنای آموزهٔ حد وسط می‌پردازد؛ پارامترهای شجاعت شامل اشیا، مقدار و فراوانی و زمان ترس است و ترس تابعی از این چهار متغیر است. به همین دلیل برخی شارحان حد وسط ارسطو، از قاعدهٔ تعادل نام می‌برند؛ یعنی درون شخص فضیلتمند، یک ترازو وجود دارد که در هر موقعیت طبق ارزش و اهمیت آن، شرایط را می‌سنجد (Gottlieb, Paula, 2009).

۳. عدم امکان مقاومت در برابر برخی ترس‌ها، نه نترسی مطلق و نشناختن ترس (ارسطو، ۱۳۸۱، 1115 b: ۱۰۳، 1115: ۱۰۴، 1108 b: ۷۲؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴). بر اساس سخنان ارسطو، ترس‌ها مقول به تشکیک هستند و مقاومت در برابر برخی ترس‌ها

یعنی به مقتضای شرایط بیرونی و آگاهی، شخص تصمیم می‌گیرد.

۴-۲. شرایط خشم

ارسطو شجاعت را برآمده از خشم و غضب می‌داند؛ به این معنا که قوه غضبیه انسان، آغازگاه شجاعت و مواجهه با خطر است (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1116 و a 1117: ۱۰۷).
و ۱۰۸؛ ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۹ و ۱۳۰).
وی این خشم را محدود کرده و یک مؤلفه برای شجاعت بیان کرده است:

۱. استفاده بجا از خشم برای کسب نام نیک انسانی، نه اتکای صرف به خشم افسارگسیخته حیوانی (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1116 و a 1117: ۱۰۷ و ۱۰۸؛ ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۰)؛ یعنی نباید از خشم برای چیزی که ارزش ندارد استفاده کرد. عقل عملی دقیقاً تناسب ابزار انجام کار با غایت آن را می‌سنجد؛ به همین دلیل گاهی فرار کردن، شجاعت است.

امکان ندارد؛ یعنی هر کسی به ناچار در رویارویی با اینگونه امور می‌ترسد، چون فوق ظرفیت و خارج از تحمل نوع بشر است.

۴. شرافت و زیبایی ترس از برخی امور و عدم تنافی با شجاعت (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1115: ۱۰۱؛ ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۳). ارسطو معتقد است که ترسیدن همیشه منافی با فضیلت شجاعت و ملازم با رذیلت جبن نیست؛ مثل ترس از ننگ و اهانت به خانواده. به عبارت دیگر، شجاعت زمانی فضیلت به حساب می‌آید که ترسیدن از امور ترس‌آور، رذیلت باشد.

۵. حفظ آرامش و عدم شتاب (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1116: ۱۰۴، a 1117: ۱۰۸ و ۱۰۹، a 1117: ۱۱۰، ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۶).

۶. توان تصمیم‌گیری و تمییز (ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و ۱۲۵)؛^۱

می‌گوید: «شجاع کسی است که فعل و انفعالش به مقتضای حال و تمییز است» (الاخلاق، ترجمه اسحاق بن حنین: ۱۲۴ و ۱۲۵). به نظر می‌رسد در برخی موارد، ترجمه عربی اخلاق نیکوماخوس، دقیق‌تر و ظریف‌تر از برگردان فارسی و انگلیسی است.

۱. در نسخه یونانی نوشته شده: «دلاور رنج می‌کشد و به-گونه‌ای عمل می‌کند که مناسب موقعیت و آنگونه که عقل حکم می‌کند» (Aριστοτέλης, "Ἠθικά", Νικομάχεια". Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006)؛ بر اساس ترجمه اسحاق بن حنین، ارسطو چنین

۲-۵. جنس فضیلت

ارسطو به یک نکته در جنس شجاعت اشاره می‌کند:

۱. یک تصمیم و عمل، نه دانش (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1116: ۱۰۷؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۸ و ۱۲۹؛ اخلاق کبیر به نقل از اسپونویل، ۱۳۹۰: ۷۱؛ Aristotle, 1991, vol 2: 1758, 1812). از نظر ارسطو صرفاً دانش با آموزش ضعیف^۱ نیست و باید عوامل دیگری را هم لحاظ کرد (Urmson, 1991).

۲-۶. عناصر زیبایی فضیلت

چه عناصری موجب زیبایی و فضیلت تلقی - شدن شجاعت شده‌اند؟ از کلمات ارسطو در پاسخ به این پرسش چنین برداشت می‌شود که وجود دست کم پنج عنصر در شجاعت لازم است:

۱. داشتن هدف شریف و انگیزه اخلاقی (پایداری به خاطر اینکه چنین کردن شریف است یا چنین نکردن دور از شرافت است) نه اقدام از روی اجبار یا گریز از تنگدستی و درد عشق و مجازات قانونی و اغراض دیگر (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1115 - 1116 b: ۱۰۲)

۱۰۶؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و ۱۲۵ و ۱۳۰ و ۱۳۱).

۲. پایداری به سبب باور، نه از روی دانش و تجربه عملی در نبرد (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1116: ۱۰۷؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۸ و ۱۲۹). از دیدگاه ارسطو، پایداری به شرطی شجاعت تلقی می‌شود که با باور همراه باشد. از این رو کسی که فقط بر اساس تجربه عملی یا از روی بی‌باکی حیوانی، پایداری می‌ورزد، شجاع نیست چون عنصر خطر برای او مفقود است.

۳. برآمده از ملکه استوار و شخصیت حتی در خطر ناگهانی، نه آمادگی آگاهانه (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1117: ۱۰۸ و ۱۰۹، a 1105: ۶۰؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۱؛ عامری، ۱۳۹۸: ۱۱۹). ارسطو نشانه شناخت فرد شجاع از غیرشجاع را ثبات در خطرهای ناگهانی معرفی کرده است.

۴. پایداری همراه با لذت بردن و بدون احساس درد (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1104: ۵۷). از منظر ارسطو، پایداری فرد شجاع باید همراه با لذت و بدون احساس درد باشد؛ از آنجاکه فرد شجاع از روی شرافت، پایداری می‌ورزد و هدف

[1116: ۱۰۷، 1117 b: ۱۱۱، a](#)

[1117: ۱۰۸ و ۱۰۹؛ ارسطوطالیس،](#)

[۱۹۷۹: ۱۳۲ و ۱۳۳.](#)

۶. صبر (ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و ۱۲۵ و

[۱۳۱\).](#)

۳. مؤلفه‌های موجود در کتاب مسکویه

پس از گردآوری تعاریف موجود در کتاب مسکویه رازی، مؤلفه‌های مفهوم شجاعت در پنج بخش (شرایط خطر، شرایط اقدام و پایداری، شرایط ترس و حالات هیجانی، شرایط خشم، عناصر زیبایی فضیلت) معین شدند. در ادامه به مرور کوتاه این موارد پرداخته می‌شود.

۳-۱. شرایط خطر

موضوع شجاعت‌ورزی از دیدگاه مسکویه دارای این دو شرط است:

۱. در برابر امور سخت و هولناک حتی

مرگ (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۷)؛

۲. در امور زیبا و ارزشمند (همان: ۱۹۷ و

[۱۰۰\).](#)

۳-۲. شرایط اقدام و پایداری

شریفی را دنبال می‌کند، پایداری او در برابر سختی‌ها، همراه با لذت بردن درونی خواهد بود؛ زیرا او چنین عملی را شریف و زیبا می‌بیند و لذتی بزرگ‌تر را در نظر دارد که به دیگران خیر می‌رساند و مانع نقض باورهای اخلاقی-

اش می‌شود. از این‌رو چنین فردی در برابر دردآورترین خطرات مانند مرگ، صبر می‌ورزد و احساس درد نمی‌کند؛ زیرا برای فرد شریف، حفظ شرافت از همه چیز مهم‌تر است حتی از زندگی. به تعبیر فیلیپافوت، سختی و رنج بیرونی اعمال، خوب است ولی در درون باید آسان و لذت‌بخش باشد؛ یعنی اجزای درونی فرد در تلائم با همدیگر باشند و زمانی انسان به سعادت می‌رسد که تلائم درونی پیدا کند (Foot, 1978: 1-18).

۵. ترس از ننگ و بی‌ارزشی، بیش از ترس

از مرگ (ننگ، دردآورتر از مرگ

است؛ مرگ شریف بهتر از زندگی

ننگ‌آور است) (ارسطو، ۱۳۸۱، b

ترجمه اسحاق بن حنین: ۱۲۴ و ۱۲۵) و ابوالحسن عامری نیز آن را با همین کلمه به کار برده است (عامری، ۱۳۹۸: ۱۱۸).

۱. این مؤلفه از نسخه یونانی و برگردان فارسی/اخلاق نیکوماخوس قابل برداشت نیست اما در ترجمه عربی اسحاق بن حنین، صبر در برابر فرع تکرار شده (الاخلاق،

۳-۴. شرایط خشم

گرچه شجاعت مربوط به قوه غضبیه است اما به باور مسکویه، نمی‌توان غضب بی‌قید و رها را شجاعت نامید و لازم است حدودی را برای آن تعریف کرد:

۱. غضب به قدر لازم، بر امر لازم و در وقت مناسب (همان: ۱۹۷ و ۲۹۶).

۲. اعتدال قوه غضبیه (همان: ۹۷).

۳. انقیاد قوه غضبیه از قوه عاقله (نفس ناطقه) (همان: ۹۷ و ۱۰۰).

۴. غلبه حلم و فرونشاندن غضب (همان: ۲۹۶).

۵. اعمال غضب و انتقام با حفظ شرایط نه صرفاً تشفی حس انتقام‌جویی (همان: ۱۹۷).

۳-۵. عناصر زیبایی فضیلت

فضیلت شجاعت از منظر زیبایی‌شناسانه، دارای عناصری است که مسکویه به شش مورد از آنها اشاره کرده است:

۱. اقدام با طبیعت زیبای فضیلت و برای تحصیل کمال، نه برای اغراض دیگر (حرص مال و جاه، خوف از آبرو یا عقوبت، طلب معشوق، عادت به غلبه و ... (همان: ۱۹۴).

مسکویه برای اقدام شخص شجاع چهار قید را مشخص کرده است:

۱. اقدام نه از روی عادت به غلبه و اطمینان به قدرت (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۴ و ۱۹۵).

۲. آگاهی از موقعیت خطرناک (همان: ۱۹۴).

۳. مقایسه امر خوار و برتر و کوچک‌شمردن شداید مانند مرگ (پذیرش درد کنونی فانی برای دستیابی به لذت ماندگار در عاقبت) (همان: ۱۹۷).

۴. شامل اقدام و عقب‌نشینی (انتقام و گذشت) (همان: ۱۹۶، ۱۹۷ و ۲۹۶).

۳-۳. شرایط ترس و حالات هیجانی

رابطه شجاعت با ترس و حالات هیجانی چگونه است؟ مسکویه در پاسخ، به چهار مؤلفه تأکید می‌کند:

۱. فضیلتی میان جبن و تهور (همان: ۱۰۹).

۲. شرافت ترس از برخی امور و تنافی برخی اقدام‌ها با شجاعت (همان: ۱۹۶ و ۱۹۷).

۳. مواجهه مصائب بدون احساس حزن و اضطراب و دلهره (همان: ۱۹۷ و ۲۹۶).

۴. توان تمیز، تفکر و تصمیم‌گیری (همان: ۱۰۰ و ۲۹۶).

می‌توان گفت از ادبیات ارسطو وارد تهنید-
الاخلاق مسکویه شده‌اند.

۱. در اینکه شجاعت از فضایل اصلی اخلاقی
به‌شمار می‌رود و حد وسط میان افراط و
تفریط یعنی ترسویی و بی‌باکی است،
مسکویه و امداار اخلاق ارسطوست و از او
پیروی کرده است؛ البته مقداری اختلاف در
تعبیر وجود دارد که نشان‌دهنده عدم پیروی
نیست بلکه به دلیل سلیقه و آژه‌گزینی مسکویه
در ترجمه از زبان اصلی به زبان عربی اسلامی
است.^۱

۲. آگاهی از خطر و موقعیت خطرناک، یکی
از مؤلفه‌های مشترک دو طرف است.
احساس ترس، وابسته به شناخت از خود و امر
مقابل است؛ کسی که پایداری می‌کند، چون
نمی‌ترسد یا از پیروزی‌اش بر امر مقابل
اطمینان دارد، شجاع نیست؛ زیرا یا از خطرات
دردآور مقابلش آگاهی ندارد یا بیش از حد
به توانایی خودش می‌نازد و لاف می‌زند.

[b 1107, 2006](#)). در ترجمه عربی اسحاق بن حنین،
ترس با واژه خوف و بی‌باکی با واژه تقم آمده است
(الاخلاق، ترجمه اسحاق بن حنین: ۱۲۲) و در ترجمه
فارسی محمدحسن لطفی، ترسویی یا جبن و بی‌باکی یا
تهور را برای شجاعت انتخاب کرده است (ارسطو، ۱۳۸۱،
[a 1116: ۱۰۴؛ ارسطو، ۱۳۸۱، b ۱۱۰۷: ۶۸](#)). مسکویه
نیز از معادل جبن و تهور استفاده کرده است (مسکویه،
[۱۴۲۶: ۱۰۹](#)).

۲. اقدام با ملکه انسانی، نه حیوانات قوی
الخلقه (همان: ۱۹۵).

۳. پذیرش خطر به‌خاطر مصالح برتر و بیشتر
(همان: ۱۹۷).

۴. ترس بیشتر از ننگ و ترجیح مرگ زیبا
بر زندگی ننگ‌آلود (همان: ۱۹۵).

۵. حلم (همان: ۹۷).

۶. صبر (همان: ۱۹۶ و ۱۹۷).

۴. مقایسه مؤلفه‌های ارسطو و مسکویه

۴-۱. نقاط اشتراک

بر اساس داده‌های موجود، سیزده مؤلفه
از میان موارد استخراج‌شده، میان کتاب
ارسطو و مسکویه مشترک هستند؛ با مقایسه
موارد تشابه و تفاوت مؤلفه‌های ارائه‌شده،
روشن می‌شود که مسکویه با تأثیرپذیری از
ارسطو، برخی نکات او را تکرار کرده یا به
نحو دیگری تقریر کرده است. در ادامه به
تبیین مواردی می‌پردازیم که بدون تردید

۱. در اخلاق نیکوماخوس به زبان اصلی یونانی، شجاعت
با واژه *Ανδρεία* (آندریا) و ترس با واژه *φόβος* (فوبوس)
یا *Φόβος* (فوبوس) و بی‌باکی با واژه *θάραρος* (تاروس)
به‌کاررفته‌اند؛ همچنین شجاع با واژه
Ανδρείος (آندریوس)، ترسو با واژه *Δειλός* (دیلوس)
و گستاخ و بی‌باک با واژه *Θρασύς* (تراسیس) به‌کاررفته
رفته‌اند (*Ἠθικά*, *Ἀριστοτέλης*,
Νικομάχεια). *Θεσσαλονίκη: Ζήτρος*.

شخص شجاع علی‌رغم آگاهی از ترس آور بودن خطرات مقابل و احتمال از دست دادن جان و مالش در مقابل آنها، سختی‌ها را می‌پذیرد و مدیریت می‌کند؛ از این رو پایداری او جاهلانه و احمقانه نیست. به گفته ارسطو:

کسانی شجاع انگاشته می‌شوند که بر وجود خطر آگاه نیستند؛ میان اینان و مردمانی که به علت اعتمادبه‌نفس از خطر نمی‌هراسند فرق زیادی وجود ندارد... آنان چون درباره وضع واقعی فریب خورده‌اند، همین که درمی‌یابند یا حتی گمان می‌کنند که وضع غیر از آن است که می‌پنداشتند، پای به گریز می‌نهند (ارسطو، ۱۳۸۱، 1117 a: ۱۰۹؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۱).

مسکویه این مؤلفه را از اخلاق نیکوماخوس اتخاذ کرده و در ردّ این پندار عمومی می‌گوید: «گاهی کسی عمل شجاعانه از خود بروز می‌دهد زیرا به موقعیت‌های خطرناک پیش رو آگاهی ندارد» (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۴).

۳. هر دو دانشمند یونانی و مسلمان، شجاعت را در برابر امر ترس آور و هولناک ترسیم کرده‌اند. ارسطو می‌گوید: «امتیاز شجاعان بر دیگران این است که پایداری می‌ورزند در برابر آنچه ترس آور است یا ترس آور می‌نماید» (ارسطو، ۱۳۸۱، 1117 a: ۱۰۸ و ۱۰۹). «شجاعت ... بیشتر با چیزهایی پیوسته است که ترس

برمی‌انگیزند ... آنکه در مقابل درد پایداری می‌کند، چنانکه پیش‌تر گفته‌ایم، شجاع خوانده می‌شود و از این رو شجاعت با درد پیوسته است» (ارسطو، ۱۳۸۱، 1117 a: ۱۱۰؛

ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۲). مسکویه نیز در تعریف شجاع نوشته است: «کسی است که سختی‌ها را آسان می‌شمارد، بر امور هولناک صبر می‌کند و آنچه را توده مردم بزرگ و سنگین می‌پندارند، کوچک می‌شمارد» (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۷).

۴. ارسطو معتقد است که نه تنها گاهی ترسیدن منافی با شجاعت و فضیلت اخلاقی نیست بلکه گاهی فضیلتی شریف شمرده می‌شود و همیشه ملازم با رذیلت جبن نیست. او می‌گوید:

ترسیدن از بعضی شرور، شریف است و حتی وظیفه ماست و ترسیدن از آنها مثلاً از ننگ، رذیلت است زیرا کسی که از ننگ می‌ترسد، انسان درستکاری است که احساس شرف دارد و کسی که از آن نمی‌ترسد، بی‌شرم است ... کسی را هم که می‌ترسد از اینکه همسر و فرزندانش مورد اهانت و اذیت قرار گیرند، یا از حسد یا اموری از این قبیل می‌ترسد، نمی‌توان جبن نامید (ارسطو، ۱۳۸۱، 1115 a: ۱۰۱؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۳).

مسکویه دقیقاً همین سخنان را در تهذیب‌الاخلاق آورده و با تفصیل بیشتری

مسکویه نیز به تبع ارسطو، کسانی را که پایداری شان با طبیعتِ فضیلت نیست را خارج کرده و مواجهه خطر با اغراضی چون حرص مال و جاه، خوف از آبرو یا عقوبت، طلب معشوق و ... را صرفاً شبیه به عمل شجاعان می‌داند (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۴).

۶. ارسطو یکی از شرایط شجاعت را اندازه‌گیری لذت و درد کوچک و بزرگ می‌داند؛ یعنی فرد شجاع، پایداری دردآور را بر زندگی ترجیح می‌دهد و به درد کنونی تن می‌دهد تا در پایان به لذت دست یابد. او می‌گوید:

زخم و مرگ برای مرد شجاع دردآورند و برخلاف خواستش به او روی می‌آورند ولی او در برابر آنها پایداری می‌ورزد چون این کار سبب نیکنامی است یا خلاف این کار مایه ننگ است ... عمل شریف را به قیمت این زندگی برمی‌گزیند (ارسطو، ۱۳۸۱، ۱۱۱۷ a و ۱۱۱۷ b: ۱۱۰ و ۱۱۱؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۲ و ۱۳۳).

به نظر می‌رسد مسکویه تحت‌تأثیر این بیان، شجاعت را متضمن نوعی مقایسه امر خوار و برتر می‌داند؛ از این رو می‌گوید: «شجاع، اموری را که توده مردم بزرگ و سنگین می‌پندارند، حتی مرگ را کوچک و

بیان کرده است: «نه هرکسی که بر عملی هولناک اقدام کند، شجاع است و نه هرکسی که از رسوایی‌ها نمی‌ترسد، شجاع است» (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۶ و ۱۹۷).

۵. ارسطو و مسکویه در زمره فضیلت-گرایان به‌شمار می‌آیند و به داشتن هدف والا و شریف فاعل اخلاقی تأکید کرده‌اند. ارسطو در موارد گوناگون می‌گوید: «برای کسی که عمل شجاعانه انجام می‌دهد، شجاعت امر اخلاقی شریفی است، از این رو هدف نیز شریف است» (ارسطو، ۱۳۸۱، ۱۱۱۵ b: ۱۰۴).

«مرد شجاع تصمیم به عمل می‌گیرد یا پایداری می‌ورزد؛ چون چنین کردن شریف و زیباست یا چون چنین نکردن دور از شرافت است»^۱ (ارسطو، ۱۳۸۱، ۱۱۱۶ a: ۱۰۵؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۶، ۱۲۷ و ۱۳۱).

این نوع شجاعت به شجاعتی که پیش از این درباره‌اش سخن گفته‌ایم شبیه‌تر از همه انواع دیگر است چون ناشی از فضیلت و شرم و گرایش به شرف و افتخار است ... شجاع‌بودن، شریف و نجیب و مایه افتخار است (ارسطو، ۱۳۸۱، ۱۱۱۶ a و ۱۱۱۶ b: ۱۰۶).

۱. در اخلاق نیکوماخوس به یونانی، Kalos (کالوس) معادل زیبا و Aischros (آیسخروس) معادل ناپسند است.

احساس حزن نمی‌کند و مضطرب نمی‌شود» (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۷ و ۲۹۶).

۸. ارسطو تأکید می‌کند که پایداری در

برابر امور هولناک نباید برخاسته از تجربه پیروزی و حس قدرتمندی باشد. او می‌نویسد: «کسانی را که به علت اعتماد به نفس از خطر نمی‌هراسند نمی‌توان شجاع نامید، اینان چون بارها بر مخالفان خود چیره گردیده‌اند در برابر خطر، آرامش خود را حفظ می‌کنند... می‌پندارند نیرومندتر از همه هستند و حریف نمی‌تواند بر ایشان غالب شود (ارسطو، ۱۳۸۱، 1117 a: ۱۰۸).

مسکویه نیز دقیقاً همین دیدگاه را پذیرفته و تصریح کرده: «شجاعت باید برخاسته از طبیعت فرد باشد نه از روی عادت به غلبه و اطمینان به قدرت» (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۴ و ۱۹۵).

۹. یکی از مشترکات ارسطو و مسکویه،

توان تمییز فرد شجاع است به طوری که در مواجهه با خطر، بر خود مسلط است و می‌تواند تفکر کرده و تصمیم درست را اتخاذ کند. طبق ترجمه عربی اسحاق بن حنین، ارسطو می‌گوید: «شجاع،

خوار می‌شمارد زیرا در مقابل، امر برتری را برگزیده است» (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۷). وی این اسلوب را وارد اندیشه اسلامی کرده و اینگونه تبیین نموده است:

شجاعت در آغاز کار لذتی ندارد بلکه دردآور است اما پایانش لذتبخش است و در طول عمر و پس از آن باقی می‌ماند؛ خصوصاً اگر از دین و اعتقادات حقه‌اش دفاع کند، به کوتاهی عمر خود می‌اندیشد... و می‌داند که اگر ترسو تصمیم به فرار بگیرد، فقط زندگی‌ای را نگه می‌دارد که ناگزیر از بین رفتنی است، حتی اگر چند روز به تأخیر بیفتد و آن هم یک زندگی مکدر و ذلت‌بار خواهد بود (همان: ۱۹۵).

۷. از مهم‌ترین مؤلفه‌های تشکیل دهنده

مفهوم شجاعت از دیدگاه ارسطو و مسکویه، حفظ آرامش و عدم شتاب و اضطراب است. ارسطو می‌نویسد: «بی‌باکان در برابر خطر عجول هستند و به استقبال خطر می‌شتابند ولی همین که در میان خطر قرار می‌گیرند عقب می‌نشینند درحالی که شجاعان با خطر درمی‌آویزند ولی پیش از آن که خطر فرا رسد سکون و آرامش خود را حفظ می‌کنند» (ارسطو، ۱۳۸۱، 1116 a: ۱۰۴؛ ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۶).

مسکویه این مؤلفه را از ارسطو گرفته و به این شکل تبیین کرده است: «شجاع، در مواجهه با مصائبی که به او می‌رسد،

شجاع بنامیم ... آدمیان نیز مانند جانوران چون به خشم می‌آیند احساس درد می‌کنند و اگر بتوانند انتقام بگیرند احساس شادمانی. کسانی را که به این علل نبرد می‌کنند می‌توان جنگجو نامید ولی نمی‌توان گفت شجاعند (ارسطو، ۱۳۸، ۱۱۱۶ b و ۱۱۱۷ a: ۱۰۷ و ۱۰۸).

مسکویه نیز معتقد است: اعمال غضب و انتقام باید با لحاظ شرایط مناسب باشد تا شجاعت ممدوح تلقی شود نه صرفاً برای تشفی حس انتقام‌جویی و نشاط یافتن (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۷)؛ البته وی تصریحی به بحث قصد و انتخاب هدف و پیش‌بینی خطر نکرده است.

۱۱. جنس شجاعت از دیدگاه ارسطو و مسکویه، منحصر در اقدام و تحرک بیرونی نیست، بلکه شامل فعل و انفعال، تحرک و عدم تحرک و انتقام و گذشت می‌شود (ارسطو، ۱۳۸۱، ۱۱۱۵ b: ۱۰۳؛ ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و ۱۲۵؛ مسکویه، ۱۴۲۶: ۲۹۶)؛ زیرا آنچه مهم است انتخاب عکس‌العمل مناسب در موقعیت بوده و اندازه و کیفیت آن باید رعایت شود. برخلاف آنچه موقعیت‌گرایان تلقی می‌کنند، فضیلت یعنی پاسخ صفت درونی فرد به امر

کسی است که فعل و انفعالش به مقتضای حال و تمیز است» (ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و ۱۲۵)؛^۱ به نظر می‌رسد حال به معنای موقعیت بیرونی است و منظور از تمیز، آگاهی و قدرت تصمیم‌گیری عاقلانه است. مسکویه این مطلب را توضیح می‌دهد: «می‌تواند تشخیص دهد و ببیند چه چیزی او را تشدید می‌کند و از آنچه غضب او را برمی‌انگیزد، مضطرب نمی‌شود تا فرونشاند و بنگرد که چگونه و از چه کسی و چه مقدار انتقام می‌گیرد یا چگونه و از چه کسی درمی‌گذرد» (مسکویه، ۱۴۲۶: ۲۹۶).

۱۰. ارسطو شجاعت را مشروط به اقدام از روی قصد با انتخاب هدف و پیش‌بینی خطر دانسته و گفته است:

بعضی کسان در حال خشمگینی چون جانوری زخم‌خورده که به زخم‌زننده حمله می‌کند به حریف حمله می‌برند و از این‌رو مردمان ایشان را شجاع می‌انگارند چون شخص خشمگین بدون اعتنا به خطر پیش می‌رود ... در مورد آنها نمی‌توان سخن از شجاعت گفت چون تنها به ساقه درد یا خشم، خود را به خطر می‌اندازند بی‌آنکه خطری را که در انتظارشان است پیش‌بینی کنند، و گرنه باید خران را نیز

[Νικομάχεια». Θεσσαλονίκη: Ζήτρος. \(2006, b 1115\).](#)

۱. این عبارت در نسخه یونانی چنین آمده: به گونه‌ای عمل می‌کند که مناسب موقعیت و آنگونه که عقل حکم می‌کند (Αριστοτέλης, "Ηθικά).

ننگ و بی‌ارزشی، بیش از ترسش از مرگ است. او می‌گوید:

«سربازان شهروند پایداری می‌ورزند و حتی از مرگ روی برنمی‌تابند چون گریز را ننگ می‌دانند و مرگ را بر چنان نجاتی برتری می‌نهند» (ارسطو، ۱۳۸۱، 1116 b: ۱۰۷). چنین فردی پایداری می‌ورزد چون خلاف این کار مایه ننگ است... او می‌داند که از چنین زندگی با ارزش محروم خواهد شد و آگاهی کامل به این امر دارد و با این همه شجاع و حتی بسیار شجاع است زیرا عمل شریف را به قیمت این زندگی برمی‌گزیند (ارسطو، ۱۳۸۱، 1117 b: ۱۱۱؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۲ و ۱۳۳).

این دوگانه در تهذیب/الاخلاق نیز مشهود است؛ آنجا که مسکویه تصریح کرده شجاع حقیقی، مرگ زیبا را بر زندگی ننگ-آلود برمی‌گزیند زیرا بیشتر از ننگ می‌ترسد تا از مرگ (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۵).

۱۳. شجاعت از دیدگاه ارسطو و مسکویه
مشمول بر عناصر زیبای متعددی است اما یک وجه اشتراک آن، مؤلفه صبر است که نقش برجسته‌ای در شکل‌گیری شخصیت شجاع ایفا می‌کند. ارسطو گفته است: «شجاع، به نحو و قدر شایسته، از ترسیدنی‌ها می‌ترسد و بر صبر کردنی‌ها صبر می‌ورزد» (ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و ۱۲۵)؛ البته این مؤلفه از نسخه یونانی و برگردان فارسی اخلاق نیکوماخوس قابل

بیرونی؛ یعنی امر بیرونی نیز در صفت ما تأثیر می‌گذارد؛ به بیانی دیگر، صفت درونی از امر بیرونی منفعل می‌شود و داشته‌های درونی نیز نسبت به امر بیرونی، یک فعل انجام می‌دهد؛ یعنی باید میان این دو تعادلی باشد و پاسخ مناسب می‌دهد تا فضیلت‌مندانه باشد. پس مجموع اوصاف معرفتی و احساسی، پاسخ مناسب به موقعیت بیرونی می‌دهد (جاهد و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۶-۵۰).

محققان روان‌شناسی اخلاق، عوامل انجام فعل را چهار طیف می‌شمارند: احساسات‌محور، میل و باورمحور، معرفت و باورمحور، شخصیت‌محور (Vargas & Doris, 2022). به نظر می‌رسد ارسطو و مسکویه در گروه چهارم قرار می‌گیرند و در این مسأله اشتراک نظر دارند که مجموع صفات درونی و آگاهی و احساسات در مواجهه با موقعیت خارجی اثرگذارند.

۱۲. ارسطو در تبیین مفهوم شجاعت، بارها میان دوگانۀ «مرگ و ننگ» تقابلی برقرار کرده است؛ از دیدگاه ارسطو، شجاع، بی‌ترس نیست اما ترس او از

ارسطو ذکر شده که از میان آنها، یازده مورد از امتیازات اخلاق ارسطو محسوب می‌شوند و در اخلاق مسکویه نشانه‌ای از آنها یافت نمی‌شود:

۱. از عبارات ارسطو در اخلاق نیکوماخوس چنین برمی‌آید که شجاعت در موارد مختلفی صدق می‌کند ولی ارزش آنها یکسان نیست؛ یعنی امری مشکک و دارای مراتب است؛ عبارتی مانند: «شجاعتش اصیل‌تر از کسی است که» (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1117: ۱۱۰)، «کسانی باشند که شجاعتشان کمتر است» (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1117: ۱۱۱)، «این دلیری بیش از همه انواع دیگر دلیری به شجاعت حقیقی شباهت دارد... این نوع شجاعت به شجاعتی که پیش‌تر درباره‌اش سخن گفته‌ایم شبیه‌تر از همه انواع دیگر است» (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1116: ۱۰۵ و ۱۰۶)،

σιγουρία) آمده: همین امر در مورد چیزهایی که به ما شهامت و اعتماد به نفس القا می‌کنند نیز صادق است؛ پس مردی که الف) از چیزهای درست، ب) به دلیل درست، ج) به راه درست و د) در زمان مناسب مواجه می‌شود و می‌ترسد. به همین ترتیب، مردی که در همین شرایط شجاعت نشان می‌دهد، شجاعت است (Aριστοτέλης, "Ἠθικά Νικομάχεια". Θεσσαλονίκη: Ζήτηρος, 2006, 1115 b

برداشت نیست^۱ اما در ترجمه عربی اسحاق بن حنین، صبر در برابر فزع تکرار شده است (ارسطو طاليس، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و ۱۲۵) و ابوالحسن عامری به نقل از ارسطو نیز از همین واژه استفاده کرده است (عامری، ۱۳۹۸: ۱۱۸). از این رو مسکویه صبر را در تعریف شجاعت گنجانده و چنین گفته است: شجاعت، کسی است که... بر امور هولناک صبر می‌ورزد (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۷). وی در جای دیگر، صبر را به عنوان یکی از فضیلت‌های فرعی ذیل شجاعت نیز ذکر کرده است (همان: ۱۰۳).

۴-۲. نقاط افتراق

۴-۲-۱. امتیاز اخلاق ارسطو

در این بخش به تبیین مؤلفه‌های مختص به متون اخلاقی غرب می‌پردازیم. در مجموع بیست و چهار مؤلفه برای شجاعت در کتاب

۱. در ترجمه فارسی به پایداری و ورزیدن تعبیر شده است: پس شجاعت کسی است که بترسد آنجا که باید ترسید و پایداری ورزد آنجا که باید پایداری ورزید: به علت درست و به نحو درست و به هنگام درست. کسی هم که با همان شرایط، بی‌باکی نشان دهد، شجاعت است (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1115: ۱۰۳). در نسخه یونانی در مورد شجاعت نشان‌دادن (δείχνει θάρρος) و اموری که شجاعت و اعتماد به نفس را القا می‌کند (εμπνέουν θάρρος και)

موجود در نسخه یونانی^۱ و ترجمه عربی اسحاق بن حنین تقویت می‌شود^۲ و در این صورت، مسکویه در این زمینه تحت تأثیر ارسطو بوده و از موارد اشتراکشان تلقی خواهد شد.

۲. از منظر ارسطو، پایداری شجاع باید همراه با لذت بردن و بدون احساس درد باشد و اگر احساس درد کند ترسوست (ارسطو، ۱۳۸۱، 1104 b: ۵۷)؛ از آنجاکه فرد شجاع از روی شرافت، پایداری می‌ورزد و هدف شریفی را دنبال می‌کند، پایداری او در برابر سختی‌ها، همراه با لذت خواهد بود زیرا لذتی بزرگ‌تر را در نظر دارد که به دیگران خیر می‌رساند. از این‌رو او در برابر دردآورترین خطرات مانند مرگ، صبر می‌ورزد و احساس درد نمی‌کند؛ زیرا برای فرد شریف، حفظ شرافت از همه چیز مهم‌تر است حتی از زندگی.

«ولی ارزش آن کسان از این جهت کمتر است» (ارسطو، ۱۳۸۱، 1117 a: ۱۰۹). کسانی را که به این دلایل نبرد می‌کنند می‌توان جنگجو نامید ولی نمی‌توان گفت شجاعند چون هدفی شریف در نظر ندارند... با این‌همه آنان نیز چیزی در خود دارند که به شجاعت نزدیک است (ارسطو، ۱۳۸۱، 1117 a: ۱۰۸)؛ اما در تهذیب الأخلاق، چنین کسانی کاملاً از صف شجاعان واقعی تفکیک شده‌اند و مسکویه عمل آنان را عمل شجاعانه می‌شمارد نه مصداق شجاعت. با این حال ممکن است منظور ارسطو از ذکر این موارد، صرفاً شباهت به شجاعت باشد در مقابل شجاعت واقعی (یعنی قابل تحسین هستند ولی شجاع نیستند) وگرنه این امر با شروط پیش‌گفته او برای شجاعت، سازگار نخواهد بود. این احتمال با توجه به تعبیر

۱. و قد یسمی قوم شجاعاً علی طریق الاشتراک فی الاسم لأن فیہ شیئاً یشبه ما فی الشجاع و ذلك ان الشجاع لا یخاف. اما الفقر فخلیق أن یكون لا ینبغی أن یخاف منه و لا من مرض و لکنه لیس من لا یخاف من هذه فهو شجاع و لکننا نسمی شجاعاً علی طریق التشبیه (ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۳). فانهم لیسوا شجاعاناً بالمعنی الصحیح... و هم یشبهون الشجعان بعض الشبه من حیث ان کلا النوعین ممتلئین ثقاً بنفسه (ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۰).

۱. این مرد وجه اشتراکی با شجاع دارد (Aristotélēs, "Ἠθικά Νικομάχεια".) (Θεσσαλονίκη: Ζήτηρος, 2006, a 1115)؛ این چیزی است که بیش از همه شبیه شجاعت‌هایی است که از آن صحبت می‌کنیم (Aristotélēs, "Ἠθικά Νικομάχεια". Θεσσαλονίκη: Ζήτηρος, 2006, a 1116).

۴. داشتن اعتماد به نفس، یکی از امتیازات ارسطو در بحث مؤلفه‌های شجاعت است؛ او اعتماد به نفس را نشانه شجاعت دانسته (ارسطو، ۱۳۸۱، [1116 a: ۱۰۴](#)) به طوری که شجاعت، هم با ترس و هم با اعتماد به نفس ارتباط دارد (ارسطو، ۱۳۸۱، [1117 a: ۱۱۰](#)). اعتماد به نفس به معنای شناخت از توانایی‌های خویش است؛ به طوری که وقتی شناخت کافی از خود و امر مقابلش دارد، می‌داند قدرت مقابله با سختی‌ها را دارد؛ بنابراین او نمی‌گریزد بلکه پایداری می‌ورزد زیرا علت ترس، غالباً احساس ضعف است. با این حال چنانکه ارسطو تصریح کرده است، این اعتماد به نفس نباید لاف‌زنی باشد که ناآگاه از خطر است (ارسطو، ۱۳۸۱، [1117 a: ۱۰۹](#)؛ ارسطو، ۱۳۸۱، [1117 a: ۱۰۸](#)) و در برابر خطر بیش از حد عجله می‌کند (ارسطو، ۱۳۸۱، [1116: ۱۰۴](#)). بنابراین چنانکه پیداست، ارسطو به دو کفه اعتماد به نفس و ترس توجه داده و شخص شجاع را دارای توانمندی برقراری تعادل میان این دو دانسته در حالی که مسکویه به این مؤلفه اشاره‌ای نکرده است و به جای

این مؤلفه از ویژگی‌های اخلاق ارسطوست و مسکویه به آن اشاره‌ای نکرده است.

۳. بر اساس سخنان ارسطو، مقاومت در برابر برخی ترس‌ها امکان ندارد و هرکسی به ناچار می‌ترسد. بنابراین شجاعت، نترسی و نشناختن ترس نیست. او می‌گوید: «بعضی امور... از حدّ تحمل آدمی بیرونند: این امور برای همه کس و دست کم برای هر انسان عاقل ترس‌انگیزند» (ارسطو، ۱۳۸۱، [b 1115: ۱۰۳](#)؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴). «برای وصف آن کسی که در بی‌باکی افراط می‌ورزد اصطلاح خاصی وجود ندارد، اگر او از هیچ چیز نترسد، نه از زمین‌لرزه و نه از توفان دریا، شاید بتوان او را دیوانه نامید یا بی‌حس» (ارسطو، ۱۳۸۱، [b 1115: ۱۰۴](#)). مسکویه در تهذیب‌الاخلاق به حفظ تناسب در ترسیدن اشاره نکرده و اصلاً مؤلفه ترس را در شجاعت نادیده گرفته است؛ طوری که به نظر می‌رسد او ترس موجود در جانب تفریط را متضاد با شجاعت دانسته و ذره‌ای از وجود ترس را در شجاعت قائل نیست.

اعتماد به نفس، بر غضب تأکید کرده است.

۵. ارسطو تأکید می‌کند که پایداری در برابر امور هولناک باید برخاسته از باور باشد نه از روی دانش و تجربه عملی در تکرار نبردها. او می‌نویسد:

داشتن تجربه عملی در رشته‌های مختلف نیز نوعی شجاعت تلقی می‌شود... این جنگجویان به سبب تجربه‌ای که دارند چه در حمله و چه در دفاع، بهتر از دیگرانند چون در به کار بردن سلاح‌های خود از تمرین کافی بهره‌ورند و سلاح‌هایشان هم برای حمله به کار می‌آیند و هم برای دفاع... جنگجویان مزدور اگر خطر بزرگ باشد و ایشان از لحاظ عده و سلاح ضعیف‌تر از دشمن باشند به ترس می‌افتند و پای به گریز می‌نهند در حالی که سربازان شهروند پایداری می‌ورزند و حتی از مرگ روی بر نمی‌تابند چون گریز را ننگ می‌دانند و مرگ را بر چنان نجاتی برتری می‌نهند (ارسطو، ۱۳۸۱، b: 1116، ۱۰۷؛ ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۸ و ۱۲۹).

در مقابل، در تهذیب الاخلاق مسکویه نکته‌ای در ارتباط با نقش دانش حرفه‌ای و تجربه عملی در شجاعت دیده نمی‌شود.

۶. ارسطو معتقد است که شجاعت برآمده از ملکه استوار و شخصیت حتی در خطر، ناگهانی است؛ از این رو او کسی را که با آمادگی آگاهانه قبلی ایستادگی می‌کند، شجاع نمی‌داند. از دیدگاه وی ملاک تشخیص ملکه شجاعت، هنگامه فزع ناگهانی است (عامری، ۱۳۹۸: ۱۱۹)

و شجاعت واقعی در خطرات پیش‌بینی نشده آشکار می‌شود؛ زمانی که این امر از شخصیت سرچشمه می‌گیرد و زمان کمتری برای آماده‌سازی وجود دارد، تصمیم درست را می‌گیرد. او می‌گوید: «خطر اگر قابل پیش‌بینی باشد می‌توان با محاسبه و تأمل با آن روبه‌رو شد؛ حال آن‌که در برابر خطر ناگهانی تنها ملکه استوار اثر می‌بخشد» (ارسطو، ۱۳۸۱، a: 1117، ۱۰۸ و ۱۰۹؛ ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۱).

البته این مؤلفه اختصاصی به شجاعت ندارد و ارسطو از شروط فضیلت بودن هر امری چنین می‌شمارد که باید ناشی از ملکه‌ای استوار و تغییرناپذیر باشد (ارسطو، ۱۳۸۱، a: 1105، ۶۰). مسکویه نیز گرچه به این مؤلفه تصریحی نکرده اما شاید منظور او از تعبیر طبیعه الفضیله (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۴) یا طبیعه الشجاعه (همان: ۱۹۵) همین معنا بوده است.

۷. ارسطو در بحث شجاعت، تنها مواجهه با خطر مرگ را برجسته کرده (ارسطو، ۱۳۸۱، a: 1115، ۱۰۲؛ ارسطو طالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۳) و آن را نیز محدود ساخته که مرگ با شرافت و قابل رهایی با

سقراط، دانش و شناخت نمی‌داند بلکه از سخنان او برمی‌آید که شجاعت، یک تصمیم و عمل است (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1115: ۱۰۲؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۳ و ۱۲۴). مسکویه دربارهٔ این موضوعات بحثی نکرده و ممکن است اساساً با چنین دیدگاه خاص گرایانه مخالف باشد.

۲-۴. امتیاز اخلاق مسکویه

بر اساس آنچه گفته شد، هشت مؤلفه برای نخستین بار در کتاب تهذیب الاخلاق ارائه شده است که در کتاب ارسطو دیده نمی‌شود. در ادامه به نوآوری‌های مسکویه در باب شجاعت می‌پردازیم:

۱. می‌توان مسکویه را اولین حکیم مسلمان دانست که در تبیین نظریهٔ اعتدال یا تعادل ارسطو، تغییرات قابل توجهی اعمال کرد و بخش‌هایی را بر آن افزود که در سخن پیشینیان دیده نمی‌شود. مسکویه در نفس‌شناسی (قوای سه‌گانه) و فضایل چهارگانه به‌طور کامل تابع افلاطون است ولی قاعدهٔ اعتدال ارسطویی را در فضایل چهارگانه و ردایلی مقابل آنها به‌کارگرفت که تقریر جدیدی از نظریهٔ اعتدال حاصل شد که عبارت است از چهار فضیلت اصلی و

دلاوری باشد؛ یعنی مرگ در میدان جنگ نه مرگ بیماری و توفان دریا (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1115 و b 1115: ۱۰۲؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۳ و ۱۲۴). مسکویه دربارهٔ این موضوعات بحثی نکرده و ممکن است اساساً با چنین دیدگاه خاص گرایانه مخالف باشد.

۸. یکی از مؤلفه‌های اختصاصی ارسطو، استفادهٔ به‌جا از خشم برای کسب نام نیک انسانی، نه اتکای صرف به خشم افسارگسیختهٔ حیوانی است. به گفتهٔ او:

شجاعان دست به عمل می‌زنند برای اینکه افتخار و نام نیک کسب کنند و در این حال خشم به ایشان یاری می‌رساند ولی جانوران وحشی وقتی که زخم می‌خورند یا احساس ترس می‌کنند، تحت نفوذ درد عمل می‌کنند (ارسطو، ۱۳۸۱، b 1116 و a 1117: ۱۰۷ و ۱۰۸؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۰).

مسکویه گرچه عمل شجاعانهٔ حیوانات را خارج کرده اما نوع خشم را تبیین نکرده است.

۹. ارسطو در جنس شجاعت به یک مؤلفه اشاره کرده که در کتاب مسکویه اثری از آن یافت نمی‌شود؛ گرچه به‌احتمال زیاد او نیز موافق آن است و مکتب ارسطویی را ادامه داده است. به‌طور کلی، ارسطو شجاعت را برخلاف

هشت رذیلت اصلی (مسکویه، ۱۴۲۶: ۲۸۴). او شجاعت را ذیل قوه غضبیه از قوای نفس افلاطونی مطرح کرده (همان: ۱۰۰) اما در مقام تبیین اعتدال ارسطویی، آن را واسطه‌ای میان بی‌باکی و ترسویی قرار داده است (همان: ۱۰۹). ارسطو سخنی از اعتدال قوه غضبیه نیاورده است گرچه از حالات و واکنش‌های نفس نام می‌برد.

۲. گرچه حکمای اسلامی، اصول فضایل را از یونان گرفته‌اند اما یکی از ابتکارات آنان، نظام‌سازی و چارچوب‌بندی برای فهرست فضایل و رذایل اخلاقی است. این ابتکار برای اولین بار با مسکویه آغاز شد؛ وی ابتدا اجناس عالی را برای فضایل و رذایل تعیین کرد و سپس ذیل هر یک، انواع خاصی از فضایل و رذایل فرعی را قرار داد که در کتاب ارسطو دیده نمی‌شود (اترک، ۱۳۹۵: ۲۳۱). مسکویه نه فضیلت فرعی را ذیل جنس شجاعت مطرح کرده اسن: کبر نفس، نجدت، بلندهمتی، ثبات، صبر، حلم، سکون نفس، شهامت، تحمل (مسکویه،

۱۴۲۶: ۱۰۳)؛^۱ این موارد بسیار بیش از آن چیزی است که ارسطو اشاره کرده است؛ البته به‌ظاهر منظور مسکویه، مرکب‌بودن شجاعت از این نه مورد نیست بلکه متفرع‌شدن نه مورد از فضیلت بنیادین شجاعت به شکل اصل و فرع یا فراگیری و اشتمال فضیلت شجاعت بر آن نه مورد به‌صورت چتر فوقانی است. با وجود این گرچه مسکویه فضایل فرعی ذیل شجاعت را مطرح کرده اما این فضایل بسیار مختصر و گذرا بیان شده‌اند.

۳. مسکویه فضیلت و فضیلت‌نما را تفکیک کرده و تصریح نموده که عمل شجاعت‌آمیز غیر از ملکه نفسانی و فضیلت شجاعت است. گرچه این مورد از سخنان ارسطو نیز ممکن است استفاده شود اما چنانکه در بخش قبل گفته شد، ترجمه‌های متفاوتی از آن ارائه شده و برخی ظهور در مشکک‌بودن مراتب شجاعت از دیدگاه ارسطو دارند؛ در مقابل، مسکویه به‌صراحت می‌گوید: «چنین است حال کسی که اعمال

این فضایل احصاشده، محصور نیستند و می‌توان فضایل بیشتری را به آنها افزود.

۱. باید توجه داشت که رابطه جنس و نوع میان فضایل اصلی و فرعی، تسامحی و غیرمنطقی است؛ ضمن اینکه

شجاعان را انجام می‌دهد ولی شجاع نیست» (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۴) و چند مصداق شجاعت‌نما را خارج می‌کند: (۱) کسی که برای رسیدن به مال و آرزویی، کار شجاعانه انجام دهد؛ زیرا این کار را با ذات بد و از روی شهوت و طمع انجام می‌دهد نه به طبیعت فضیلت؛ (۲) کسی که از سرزنش طایفه خود یا از مجازات سلطان یا ازدست‌دادن جایگاهش می‌ترسد و کار شجاعانه انجام دهد؛ (۳) کسی که بارها بر همتایان خود غلبه کرده و اعتماد به نفس یافته یا از موقعیت خطرناک آگاهی ندارد؛ (۴) کسی که در طلب معشوق یا از روی میل به فسق، تن به هولناک دهد، زیرا به دنبال فضیلت نیست (همان: ۱۹۴).

۴. ارسطو گرچه متعرض خشم خران شده و آن را شجاعت ندانسته اما به شجاعت حیوانات قوی الخلقه اشاره نکرده است. مسکویه در این راستا شجاعت حیواناتی مانند شیر و فیل را از روی اطمینان به

نیروی جسمی خود دانسته نه با طبیعت شجاعت (همان: ۱۹۴)؛ بنابراین، انسان بودن از شروط فضیلت‌مندی است و در برابر روحیه حیوانی قرار دارد.

۵. از دیدگاه مسکویه، موضوع شجاعت در امور ارزشمند زیباست؛ او می‌نویسد: «شجاع، کسی است که شادان را در امور زیبا دست کم می‌گیرد» (همان: ۱۹۷).

«شجاعت یعنی از امور هولناک نترسد اگر انجامش زیبا باشد» (همان: ۱۰۰).

گویا مسکویه شجاعت را فضیلتی می‌داند که تضمین‌کننده حفظ ارزش‌ها و پابندی بر سایر فضیلت‌هاست و البته بیانگر این مطلب است که به خطر افکندن خود در هر موضوع بی‌ارزش یا کم‌اهمیت، مطلوب نیست. این عبارت سابقه‌ای در اخلاق ارسطو ندارد اما با این حال در نسخه یونانی و برگردان عربی نیکوماخوس، خود شجاعت، امری زیبا تلقی شده است.^۱

1. Kalos معادل زیبا و آیسخروس Aischros معادل ناپسند است و در نسخه یونانی گفته است: مرد شجاع پایداری می‌ورزد چون چنین کردن زیبا است و چنین نکردن ناپسند است (Aristotélēs, "Hēiká, Nikomácheia". Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006, 1116 a). الشجاعة للشجاع امر جمیل و كذلك غاية ايضا و ذلك ان كل واحد انما يحد بغاية فالشجاع اذا انما يصبر من امر الجميل (ارسطو طاليس، ۱۹۷۹: ۱۲۵).

الصبر على الامور التي تفرح الناس و تظهر لهم كذلك من

۱. کالوس Kalos معادل زیبا و آیسخروس Aischros معادل ناپسند است و در نسخه یونانی گفته است: مرد شجاع پایداری می‌ورزد چون چنین کردن زیبا است و چنین نکردن ناپسند است (Aristotélēs, "Hēiká, Nikomácheia". Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006, 1116 a).

خشم، در طبیعت آدمی ریشه دارد» (ارسطو، ۱۳۸۱، [b 1116](#): ۱۰۷؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۹) و «بدانسان که وظیفه و عقل خواستارند پایداری می‌ورزد... باید پایداری ورزید: به علت درست و به نحو درست و به هنگام درست» (ارسطو، ۱۳۸۱، [b 1115](#): ۱۰۳؛ ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و [1125](#))^۱ می‌توان برخی ابعاد این نکته را استفاده کرد. با این حال، چنین تعبیری در تهذیب‌الاخلاق مسکویه پررنگ‌تر جلوه می‌کند و با وضوح بیشتر و ادبیات علمی تبیین شده است.

۷. مسکویه در عناصر زیبایی فضیلت شجاعت، مؤلفه حلم را افزوده است. او می‌نویسد:

هرگاه حرکت نفس غضبی مطیع نفس عاقله شود به‌طوری‌که فقط در زمانی که عقل گوید برخیزد و به‌قدری که عقل شایسته می‌داند به جوش آید، فضیلت حلم حادث می‌شود و فضیلت شجاعت به تبع آن آید (مسکویه، ۱۴۲۶: ۹۷).^۲

۶. یکی از مؤلفه‌هایی که مسکویه به آن پرداخته، انقیاد قوه غضبیه از قوه عاقله و اقدام طبق رأی عقل است. او تصریح کرده: «هرگاه حرکت نفس غضبی مطیع نفس عاقله شود به‌طوری‌که فقط در زمانی که عقل گوید برخیزد و به‌قدری که عقل شایسته می‌داند به جوش آید، فضیلت شجاعت حادث می‌شود» (همان: ۹۷). مسکویه در جای دیگر می‌گوید: «شجاعت، فضیلت مربوط به قوه غضبی است و به‌حسب انقیاد نفس غضبی از نفس ناطقه و به‌کارگیری رأی در امور هولناک، در انسان آشکار می‌شود» (همان: ۱۰۰). درباره اینکه شجاعت فضیلت مربوط به قوه غضبیه است و باید تحت انقیاد قوه عاقله درآید، تصریح آشکاری در سخن ارسطویی دیده نمی‌شود و این نفس-شناسی، مختص ادبیات افلاطون است؛ البته از عباراتی مانند: «شجاعت ناشی از

[Nikomachia. Thessalonika: Zhteros. 2006, b 1115](#).

۲. از این عبارت برداشت می‌شود که ابتدا حلم حادث می‌شود و شجاعت تابع آن است اما مسکویه در جای دیگر، حلم را جزو فضایل فرعی ذیل جنس شجاعت ذکر

شأن الشجاع لأنه جمیل أو لأن ترکه قبیح (ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۳۱).

۱. در نسخه یونانی چنین آمده: با آنها به شیوه صحیح و مطابق آنچه در کلام مقرر می‌کند، برخورد خواهد کرد... به گونه‌ای عمل می‌کند که مناسب موقعیت و آنگونه که عقل حکم می‌کند (Aristotélis, "Hthiká).

در برخی ابعاد معتنا به است و در مفهوم‌سازی دقیق شجاعت و ارتقای آن، نقش به‌سزایی داشته است؛ برای نمونه مباحثی از جمله اعتدال قوه غضبی، انقیاد از عقل، عناصر زیبایی و اعمال شجاعت‌نما در اخلاق نیکوماخوس مورد غفلت واقع شده یا کمتر به آن پرداخته شده اما در تهذیب‌الاخلاق، مؤلفه‌هایی از این نوع برای نخستین بار مطرح شده یا تکامل یافته‌اند.

۳-۲-۴. ناسازگاری‌ها

یکی از چالش‌هایی که در متون اخلاقی وجود دارد، ناسازگاری مؤلفه‌ها در برخی ابعاد شجاعت است؛ گاه دو نظر ناهمخوان از یک دانشمند دیده می‌شود و گاه تقابل بین دو دانشمند که جمع‌بندی را دشوار می‌کند. در بخش گذشته به تفاوت‌ها در قالب اختصاصات ارسطو و مسکویه به صورت جداگانه پرداخته شد اما در این بخش تفاوت‌های ایشان که سازگاری ندارند، بررسی می‌شود.

این فضیلت در ادبیات یونانی ارسطو جایگاهی ندارد و شاید مسکویه در راستای تقریب میان اخلاق یونانی و اسلامی، آن را وارد شجاعت کرده است.

۸. یکی از آورده‌های مسکویه در بحث شجاعت، مؤلفه غلبه حلم بر غضب است؛ به این معنا که شخص شجاع، عنان امر را از کف نمی‌دهد، تسلیم محرکات غضب نمی‌شود و آن را فرومی‌نشاند تا اقدام یا سکوت مناسب را انجام دهد (همان: ۲۹۶). در کتاب اخلاق نیکوماخوس اثری از این مورد دیده نمی‌شود.

۹. مسکویه علاوه بر مؤلفه پیشین، پذیرش خطر به‌خاطر مصالح برتر و بیشتر را در شجاعت گنجانده است. به تعبیر وی: «شجاع کسی است که سختی‌ها را آسان می‌شمارد، بر امور هولناک صبر می‌کند و آنچه را توده مردم بزرگ و سنگین می‌پندارند حتی مرگ را، کوچک و خوار می‌شمارد زیرا در مقابل، امر برتری را برگزیده است» (همان: ۱۹۷).

نوآوری و اضافات مسکویه به‌طور کلی

می‌کند (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۰۳). این دو عبارت، محل تأمل‌اند و بررسی آنها مجال دیگری می‌طلبد.

۱. یکی از تمایزها در برجسته‌سازی عنصر غضب و ترس است. ارسطو مدام ترس را تکرار می‌کند و می‌گوید:

رفتار نادرست آنجاست که کسی از چیزی بترسد که نباید از آن ترسید، یا به نحو نادرست یا به هنگام نادرست بترسد و مانند این‌ها. همین سخن درباره بی‌باکی نیز صادق است؛ پس شجاع کسی است که بترسد آنجا که باید ترسید و پایداری ورزد آنجا که باید پایداری ورزید، از چیزهای درست، به علت درست، به نحو درست و به هنگام مناسب» (Aristoteles, "Ἠθικά Νικομάχεια".) [Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006, b 1115](#); ارسطو، ۱۳۸۱، b 1115: ۱۰۳؛ ارسطو، ۱۹۷۹: ۱۲۴ و ۱۲۵).

۲. از برخی کلمات ارسطو چنین برداشت می‌شود که شجاعت را به میدان جنگ و نبرد و رفتار مرگبار اختصاص داده است؛ در این صورت آنچه فرد با آن روبه‌رو می‌شود، خطرات جسمی و فیزیکی است و هولناک‌ترین خطری که او را تهدید می‌کند، مرگ و هلاکت خواهد بود (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1115: ۱۰۲؛ ارسطو، ۱۹۷۹: ۱۲۳).

ارسطو در پی آن بود که دامنه شجاعت را به میزان قابل توجهی محدود به مرگ نجیبانه کند و این شرط را افزوده است که پایداری در برابر آن مرگی شجاعت نامیده می‌شود که مرگ با شرافت باشد و بتوان با دلآوری از خود دفاع کرد، نه مرگ از روی بیماری یا توفان دریا (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1115 و b 1115: ۱۰۲، a 1116: ۱۰۵؛ ارسطو، ۱۹۷۹: ۱۲۳).

از دیدگاه ارسطو، ترسو و بی‌باک و شجاع با موضوعات و موقعیت‌های یکسان مواجه هستند و تنها رفتارشان متفاوت است؛ یکی در ترسیدن افراط می‌کند، دیگری از هیچ چیز نمی‌ترسد و شجاع در حد وسط قرار دارد (ارسطو، ۱۳۸۱، a 1116: ۱۰۴).

بنابراین حد وسط ارسطو در شجاعت، نسبت به ترسیدن معنا می‌شود؛ درحالی که مسکویه گونه دیگری را تبیین می‌کند و با محوریت غضب، متأثر از قوه غضبیه افلاطونی است (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۰۰) و تصریح کرده: «تهور و جبن، دو طرف شجاعتند و نفس غضبی، مبدأ این دو است؛ بنابراین هر سه از متعلقات غضب هستند (همان: ۲۸۵)؛ مسکویه به همین دلیل می‌گوید: «شجاع ... وقتی

...

[1117:۱۱۰](#) و در ترجمه عربی اسحاق بن حنین نیز واژه‌های خوف، جبن و فرع به جای یکدیگر و به یک معنا استفاده شده‌اند (ارسطوطالیس، ۱۹۷۹: ۱۲۳-۱۳۲) درحالی که در شجاعت، بیم (خوف) وجود دارد نه ترس (جبن) و ارسطو میان این دو خلط کرده است و نباید قلمرو فضیلت و رذیلت هم‌پوشانی داشته باشند. در مقابل، به نظر می‌رسد مسکویه به ظرفیت زبان عربی در انتخاب تعابیر خود دقت داشته و خوف و جبن را در جای درست به کار برده است؛ از دیدگاه او شجاعت در میان جبن و تهور قرار دارد (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۰۹). جبن، ترسیدن در جایی است که اقدام کردن بر آن شایسته نیست (همان: ۱۱۰) و عدم تحرک و فعالیت نفس در جایی که باید حرکت کند، سبب جبن می‌شود (همان: ۲۹۸).

نتیجه‌گیری

مؤلفه‌های مشترک میان اخلاق ارسطو و مسکویه عبارتند از: در برابر امر ترس آور و

۱۹۷۹: ۱۲۳ و ۱۲۴؛ در مقابل، مسکویه نه تنها موضوع شجاعت را به جنگ و نبرد محدود نکرده بلکه آن را در برابر مطلق شدائد و امور هولناک و عظیم ذکر کرده است (مسکویه، ۱۴۲۶: ۱۹۷)؛ البته گرچه احتمال می‌رود سخنان ارسطو از باب تمثیل بارزترین مصادیق باشد نه به‌منظور حصر، اما با توجه به ترجمه اسحاق بن حنین و تصریح برخی چون ابوالحسن عامری، اختصاص به جنگ قابل انکار نخواهد بود^۱ و دلیل موجهی برای این تخصیص باید جست. ۳. ارسطو می‌گوید: شجاعت میان ترسویی و بی‌باکی است، به‌معنای ترسی مطلق نیست و گاهی ترس پسندیده است. او در یونانی این ترس‌ها را با واژه $\Phi\acute{o}\beta\omicron\upsilon$ (فُووُ) به‌معنای انتظار شربه-کار می‌برد و تفاوتی برای آن قائل نمی‌شود. در ترجمه فارسی محمدحسن لطفی، ترس موجود در شجاعت و ترس در ترسویی با یک واژه به کار برده شده (ارسطو، ۱۳۸۱، a: 1115 - ۱۰۱ - a)

۱۲۴). الشجاعه عند ارسطوطولیس تختص بالصبر علی الاهیال و الامور التي تكون فی الحروب خاصة (عامری، ۱۳۹۸: ۱۱۸).

۱. انما يقال بالحقیقه شجاع للانسان الذی لایتهیب الموت الجمیل و لا الامور التي لا تجتنب الموت اذا قربت منه و هذه خاصة هی تكون فی الحرب (ارسطوطالیس، ۱۹۷۹:

درد آور یا ترس آورنما، آگاهی از خطرات، اندازه‌گیری لذت و درد کوچک و بزرگ و تن دادن به درد کنونی برای لذت در پایان، اقدام نه از روی اعتماد به نفس به خاطر تجربه پیروزی و اطمینان به قدرتمندی، شامل فعل و انفعال (تحرك و عدم تحرك)، واسطه میان افراط (بزدلی) و تفریط (بی‌پروایی)، شرافت و زیبایی ترس از برخی امور و عدم تنافی با شجاعت، حفظ آرامش و عدم شتاب و مواجهه مصائب بدون احساس حزن و اضطراب، توان تمیز، تفکر و تصمیم‌گیری، از روی قصد با انتخاب هدف و پیش‌بینی خطر نه توفان خشم با غلیان احساس انتقام و جنگجویی، داشتن هدف شریف و انگیزه اخلاقی، نه اقدام از روی اغراض دیگر، صبر، ترس از ننگ و بی‌ارزشی بیش از ترس از مرگ. بدون تردید، مسکویه در این مؤلفه‌ها تحت تأثیر اخلاق نیکوماخوس ارسطو قرار گرفته گرچه برخی را با تعابیر جدید یا همراه با افزوده‌هایی بیان کرده است.

مؤلفه‌های مختص به اخلاق ارسطو عبارتند از: در برابر هولناک‌ترین امور یعنی مرگ و بذل نفس، در جنگ و نبرد، در برابر مرگ با شرافت و قابل‌رهایی با دلاوری نه مرگ بیماری و توفان دریا، اعتماد به نفس

(واقعی ثابت نه کاذب) نه لاف‌زدن و اقدام عجولانه، ترس از امری که باید ترسید و بی‌باکی از امری که نباید ترسید، به قدر درست، به شیوه درست، به علت درست و در زمان درست، عدم امکان مقاومت در برابر برخی ترس‌ها نه نترسی مطلق و نشناختن ترس، استفاده به‌جا از خشم برای کسب نام نیک انسانی نه اتکای صرف به خشم افسارگسیخته حیوانی، یک تصمیم و عمل نه دانش، پایداری با باور نه از روی دانش و تجربه عملی در نبرد، برآمده از ملکه استوار و شخصیت حتی در خطر ناگهانی نه آمادگی آگاهانه، پایداری همراه با لذت بردن و بدون احساس درد. این مؤلفه‌ها در کتاب مسکویه منعکس نشده‌اند و ممکن است از دیدگاه او مهم تلقی نشده یا اصلاً مورد پذیرش وی قرار نگرفته باشند.

مؤلفه‌های مختص به اخلاق مسکویه عبارتند از: در امور زیبا و ارزشمند، انقیاد قوه غضبیه از قوه عاقله (نفس ناطقه)، غضب به قدر لازم، بر امر لازم و در وقت مناسب، غلبه حلم و فرونشاندن غضب، اعتدال قوه غضبیه، اقدام با ملکه انسانی نه حیوانات قوی - الخلقه، حلم، پذیرش خطر به خاطر مصالح برتر و بیشتر. این مؤلفه‌ها را می‌توان از

نوآوری‌ها و ابتکارات مسکویه به‌شمار آورد که گاه موجب توسعه یا افزایش دقت در اطلاق شجاعت شده و گاه باعث تعالی و تکامل این فضیلت گردیده است؛ بنابراین مسکویه گرچه در گمان بسیاری صرفاً متأثر از ارسطو و گزارشگر و مقلد آرای اوست اما بر اساس این پژوهش روشن شد که علاوه بر تبیین آورده‌های ارسطو و گزینش آنها، او برخی موارد را تکمیل کرده، بر غنای آن افزوده و مؤلفه‌های جدیدی را اضافه کرده است. بعضی از این مؤلفه‌ها متأثر از افلاطون و برخی برآمده از منابع اسلامی است.

با اینکه به‌یقین مسکویه از اخلاق نیکوماخوس و به احتمال زیاد از ترجمه عربی آن استفاده کرده اما مقایسه متن عربی تهذیب‌الاخلاق با ترجمه عربی اخلاق نیکوماخوس، تفاوت چشمگیری در واژه‌گزینی، اسلوب بیان و ترتیب مباحث دارد و مخاطب را به این نتیجه سوق می‌دهد که نمی‌توان تهذیب‌الاخلاق را ترجمه اخلاق نیکوماخوس دانست یا به‌عنوان اقتباس یا تلخیص یا شرح آن به‌شمار آورد.

در یک جمع‌بندی آماری در ابعاد شش‌گانه شجاعت، امتیازات ارسطو در شرایط خطر، شرایط ترس و عناصر زیبایی

پررنگ‌تر است، ضمن اینکه پیروی مسکویه از ارسطو در شرایط اقدام، شرایط ترس و عناصر زیبایی بیشتر دیده می‌شود. نوآوری مسکویه نیز در شرایط خشم و عناصر زیبایی مربوط به شجاعت، قابل توجه و حائز اهمیت است. این پژوهش بدون جانبداری از مسکویه و ضمن اعتراف به پیروی جدی او از حکمت یونان، به‌ویژه کلیت و امدار بودن او به ارسطو و با اذعان به کم‌نظیر و ابداعی بودن فلسفه اخلاق ارسطو، تحولاتی را که مسکویه در اخلاق فضیلت پدید آورده، به‌طور کمی و کیفی غیرقابل انکار می‌داند. با این حال، مسکویه را از جهت قاعده اعتدال می‌توان در زمره ارسطوئیان طبقه‌بندی کرد و تأثیر یونان (نه فقط ارسطو) در نظام فکری مسکویه دست‌کم در بحث شجاعت، بیش از سهم آموزه‌های دینی است.

از دیدگاه ارسطو و مسکویه (به‌عنوان فضیلت‌گرای اخلاقی)، دو عنصر موقعیت و تمیز در فضیلتی چون شجاعت، دارای جایگاه محوری هستند؛ آنچه مهم است انتخاب عکس‌العمل مناسب در هر موقعیت است و نمی‌توان شجاعت را به سبک رفتاری ثابت و مشخصی تعریف کرد؛ از این‌رو قاعده حد وسط نیز یک ابزار صوری برای

دستیابی به تعادل و تلائم درون و بیرون است. مجموع آگاهی و احساسات فرد در مواجهه با هر موقعیتی به تصمیم‌گیری مناسبی بر اساس متغیرهای چهارگانه (شیء، مقدار، فراوانی و زمان) منجر می‌شود و بر این اساس، علی‌رغم سخت و هولناک بودن، صدور رفتاری که مقتضای آن تصمیم است، آسان خواهد بود و چون برخاسته از ملکه وجودی اوست، نیازی به تأمل و محاسبه

ندارد؛ همچنین از آنجاکه از منظر فرد فضیلتمند، شرافت در اوج اهمیت و رأس لذات است و از سوی دیگر رفتار شجاعانه در امور ارزشمند در راستای حفظ شرافت است، بنابراین همواره کم و کیف درد و خطر و نیز میزان ارزشمندی و مصلحت را اندازه‌گیری می‌کند و هر جا شرافت در خطر باشد، متناسب با این هدف شریف، برای او علی-رغم تحمل درد، لذت‌بخش خواهد بود.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه/رساله: این مقاله مستخرج از پایان نامه/رساله نمی‌باشد.

منابع

امین، سیدمحسن. (۱۴۰۳ق). اعیان الشیعه.

بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.

باکویی کتیمی، حوریه و همکاران.

(۱۴۰۰). «بررسی مقایسه‌ای نظرگاه

ارسطو درباره جایگاه فضیلت اخلاقی در

سعادت انسان در اخلاق نیکوماخوس و

اخلاق افودموس». تأملات فلسفی.

ش ۲۶، بهار و تابستان: ۷۵-۱۰۴.

<https://doi.org/10.30470/phm.2020.112069.1656>

توازیانی، زهره؛ آقاجری، زهرا. (۱۳۸۸).

«نظام اخلاق فضیلت‌مدار ابن مسکویه و

سهم آموزه‌های دینی در شکل‌گیری

آن». تأملات فلسفی. ش ۴، زمستان: ۸۹-

۱۰۶.

https://phm.znu.ac.ir/article_19518.html

جاهد، محسن و همکاران. (۱۳۹۵). «فضیلت

و مسأله خطای بنیادین اسناد». نقد و نظر.

ش ۸۱، بهار: ۳۳-۵۴.

جاهد، محسن؛ اترک، حسین. (۱۳۹۱).

«قاعده حد وسط ارسطو و نقاط عطف

تاریخی آن در جهان اسلام». تاریخ

فلسفه. ش ۲، پاییز: ۳۷-۵۰.

خزاعی، مهدی؛ یونسی، مصطفی. (۱۳۹۳).

«خوانشی اسلامی از فلسفه اخلاق یونان؛

ابن باجه، محمد. (۱۹۶۸م). رسائل ابن باجه

الالهیه. تحقیق ماجد فخری. بیروت:

دارالنهار.

ابن ندیم. (۱۴۱۷ق). الفهرست. تحقیق

ابراهیم رمضان. بیروت: دارالمعرفه.

اترک، حسین. (۱۳۹۵). نظریه اعتدال در

اخلاق اسلامی. تهران: پژوهشگاه

فرهنگ و اندیشه اسلامی.

احمدی طباطبایی، سیدمحمدرضا. (۱۳۸۴).

«تأثیر رساله اخلاق ارسطو در میراث

اخلاقی و مدنی حکمای اسلامی». دانش

سیاسی. بهار و تابستان، ش ۱: ۱۰۳-۱۲۷.

ارسطو. (۱۳۸۱). اخلاق نیکوماخوس.

ترجمه محمدحسن لطفی. تهران: طرح

نو.

ارسطوطالیس. (۱۹۷۹م). الأخلاق. ترجمه

اسحاق بن حنین، تحقیق عبدالرحمن

بدوی. کویت: وكالة المطبوعات.

ارکون، محمد. (۱۹۹۷م). نزعة الانسنة فی

الفکر العربی جیل مسکویه و التوحیدی.

ترجمه هاشم صالح. بیروت: دارالساقی.

اسپونویل، آندره کنت. (۱۳۹۰). رساله‌ای

کوچک در باب فضیلت‌های بزرگ.

ترجمه مرتضی کلاتریان. تهران: آگه.

- Arberry A J. (1957). *Revelation and Reason in Islam*. London: G. Allen & Unwin.
- Aristotle. (1991). *The complete works of Aristotle*, Princeton, Princeton University press, , vol 2.
- Αριστοτέλης. (2006). “Ηθικά Νικομάχεια”. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος. https://www.greek-language.gr/digitalResource/s/ancient_greek/library/browse.html?text_id=78.
- Arkoun, M. (1961-2). *Deux Épîtres De Miskawayh (Two Treatises of Miskawayh)*. Bulletin d'Études Orientales, Institut Français de Damas, 17: 7-74.
- Arkoun, M. (1970). *Contribution à l'Étude de l'humanisme arabe au IVe/Xe siècle: Miskawayh. Philosophe Et Historien*, Paris: Vrin; revised 2nd edn, 1982.
- Fakhry, M. (1975). *The Platonism of Miskawayh and its Implications for his Ethics*. *Studia Islamica* 42: 39-57.
- Foot, Philippa. (1978). *Virtues and Vices, Virtues and Vices and Other Essays in Moral Philosophy*, Oxford: Blackwell, P 1-18.
- نگاهی هرمنوتیکی به تهذیب الأخلاق مسکویه». اخلاق و حیانی. ش ۶، بهار و تابستان: ۶۱-۷۸.
- طباطبایی، سیدجواد. (۱۳۶۶). «اخلاق مدنی مسکویه رازی». تحقیقات اسلامی. ش ۵ و ۶، پاییز و زمستان: ۷۵-۹۳.
- طباطبایی، سیدجواد. (۱۳۸۳). *زوال اندیشه‌های سیاسی در ایران*. تهران: کویر.
- عامری، ابوالحسن. (۱۳۹۸). *السعادة و الإسعاد فی السیره الانسانیة*. تحقیق حسین قدمی. قم: آیت اشراق.
- عبدالعزیز، عزت. (۱۹۴۶م). *ابن مسکویه؛ فلسفته الاخلاقیة و مصادرہا*. قاهره: مکتبہ مصطفی البابی الحلبي.
- مسکویه، ابوعلی. (۱۳۸۹). *تجارب الامم*. ترجمه ابوالقاسم امامی. تهران: سروش.
- مسکویه، ابوعلی. (۱۴۲۶ق). *تهذیب الاخلاق*. قم: طلیعة النور.
- مسکویه، ابوعلی. (۱۹۱۷م). *السعادة*. قاهره: المدرسة السینائیة الالهیة.
- مسکویه، ابوعلی. (۱۹۶۶م). *تهذیب الاخلاق*. تحقیق قسطنطین زریق. بیروت: الجامعة الامیرکیة.

- Nasir Omar, M. (2017). An Analysis of the Life and Works of the Great Muslim Moralists, Miskawayh, Sci.Int.(Lahore), 29(2), p 453-458.
- Nasr, S.H & Oliver Leaman. (1999). History of Islamic Philosophy, Routledge.
- Peters, F. E. (1968). Aristotle and the Arabs, New York.
- Sadr Majles, Majid (2024) "An Analysis of Avicenna's Report of Plato's Ideas in Al-Shifa (the book of Healing)" Journal of Philosophical Investigations, Volume 18, Issue 49 , Winter 2024 Aristotle, The complete works of Aristotle, Princeton, Princeton University press, 1991, vol 2. https://philosophy.tabrizu.ac.ir/article_18246.html?lang=en
- Urmson, James O. (1991). Aristotle's Ethics, Wiley-Blackwell.
- Vargas, Manuel & Doris John. (2022). The Oxford Handbook of Moral Psychology, Oxford University Press.
- Van Hooft, Stan. (2014). Understanding Virtue Ethics, Routledge.
- Gamāl al-Dīn, N. (1994). Miskawayh. PROSPECTS, 24(1-2), p 131-152.
- Gottlieb, Paula. (2009). The Virtue of Aristotle's Ethics, Cambridge University Press.
- Greek Sources in Arabic and Islamic Philosophy, Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/arabic-islamic-greek/>.
- Hursthouse, Rosalind. (2006). "The central doctrine of the mean", in The Blackwell Guide to Aristotle's Nicomachean Ethics, Richard Kraut (editor), Wiley-Blackwell, p 96-115.
- Mohamed, Y. (2000). Greek Thought in Arab Ethics: Miskawayh's Theory of Justice. Phronimon. (Pretoria: South African Society for Greek Philosophy and the Humanities), NO. 1, Vol. 2, p 242-259.
- [Nasir](#) Omar, M and Ab Rahman, Z. (2018). Greek Ethical Treatises in Arabic: An Analysis of the Catalogue of the Great Moralists, Miskawayh. Science International. (Lahore), 30(2), p 183-186.